

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

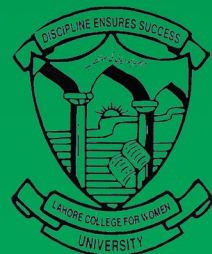
لاہور

پارکھ

چھماہی

مسلسل شمارہ نمبر 4

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2017

ISSN: 2518-5039

سرپرست اعلیٰ: پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی (وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
مدیر: ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
معاون مدیر: ڈاکٹر شمینہ بتول
نائب مدیر: ڈاکٹر عائشہ رحمان
اسٹنٹ مدیر: ڈاکٹر حنا خان، صائمہ بتول
ماہر تحقیق: پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
نمائندہ ریسرچ سکالر: صائمہ منیر، الماس طاہرہ
مجلس ادارت: ایڈیٹوریل بورڈ:

پروفیسر فریحہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ)،
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن، پروفیسر ڈاکٹر خالدہ تسنیم، پروفیسر ڈاکٹر جمیل احمد پال،
ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد، ڈاکٹر محمد منیر (سرگودھا)، سونیا اللہ رکھا، مریم سرفراز
ڈاکٹر جسوند سنگھ (پرووائس چانسلر پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت کور (ڈائریکٹر لسانیات
پیالہ)، پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ (امر تسر) ریٹائرڈ، پروفیسر ڈاکٹر جسیر کور (پیالہ)
ایڈوائزری بورڈ:
مجلس مشاورت:

ڈاکٹر نسیرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن
پروفیسر ڈاکٹر شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر حمید محسن (فیصل آباد)، ڈاکٹر فاخرہ اعجاز،
ڈاکٹر نوید شہزاد، ڈاکٹر صغریٰ صدق (ڈائریکٹر پلاک) پروین ملک (پنجابی ادبی بورڈ)،
پروفیسر ڈاکٹر ناشر نقوی (پیالہ)، عجائب سنگھ چھٹہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس
کینیڈا)، کنول جیت کور (کینیڈا)
شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔
پتہ:

فون نمبر: +92-334-4050347, 042-99203806-297

email: parakhjournal@gmail.com

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دانتفق ہونا ضروری نہیں۔

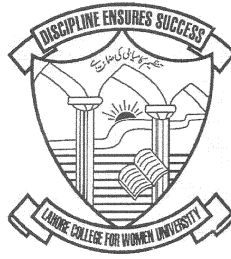
پارکھ

شماره نمبر 2

جولائی - دسمبر 2017ء

جلد 2

مسلسل شماره نمبر 4

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر عظمیٰ قریشی

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2017ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ ایسیہ تحقیقی مقالے چھاپے جان دے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی واسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوبدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جان دی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیٹے جان دے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیٹی جاوے۔

مجلہ پارکھ - شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جدوں دا نبی جی دا چھڈایا اے پلہ
تدوں دا کفر ولوں ہویا اے حلہ
عجب سامراجاں دی یلغار ہوئی
اساں ڈکنا ایس یلغار نوں اے
مکانا نبی جی خلفشار نوں اے

(ڈاکٹر شہباز ملک)

فہرست

13	مدیر	اداریہ	☆
		شاہ مکھی مقالے	
15	ڈاکٹر محمد سلیم	مڈھلے دور دی پنجابی نثر	1
31	ڈاکٹر شہلا انکار	ادب تے ثقافت	2
39	ڈاکٹر کرامت مغل	پنجاب و پنج پنجابی صحافت	3
59	ڈاکٹر شمینہ بتول	نجم حسین سیدی ساراں	4
71	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	پاکستانی معیشت و پنج پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری دا حصہ	5
87	ڈاکٹر فیصل چپا	شاہ پوری لہجہ	6
101	مریم سرفراز، ڈاکٹر مجاہدہ بٹ، ڈاکٹر فرخندہ منظور	پنجابی کلاسیکل قصیاں و پنج ورتے کپھواں دامعاشرتی ویروا	7
		گور مکھی مقالہ	
5	کلیان سنگھ کلیان	'ਸਾਂਝੀ ਵਾਲਤ' ਬਾਰ ਠਾਠਕ	1

’پنجاب تے پنجاب واسیاں دے ناں
’جہاں تے ہر پنجابی نوں مان اے‘

اداریہ

قارئین کرام!

شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دا تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ مکمل جوش جذبے تے آب تاب نال ترقی دیاں منزلاں ول پیر پٹ رہیا اے۔ ایس مجلے نوں آزمائشی طور تے ہائر ایجوکیشن کمیشن ولوں منظوری وی مل گئی اے۔ مجلے وچ چھپت لئی موصول ہون والے تحقیقی مقالے، ایڈیٹر تے ایڈیٹریل بورڈ دی منظوری توں بعد دو ماہر پارکھاں اک پاکستان تے دو جا بیرون ملک کولوں جانچ پڑتال تے (Blind Review) مگروں پارکھ جرنل دا حصہ بنائے جان دے نیں۔ تاں جے مجلے دا معیار قائم رہوے تے معیاری پنجابی کھوج دیاں لہیاں اسردیاں رہن۔ پنجابی زبان تے ادب دے بین الاقوامی معیار تے عالمی سطح تے رلت خاطر پنجابی شاہ مکھی لکھتی ڈھنگ تے گور مکھی لکھتی ڈھنگ ہر دونوں مجلے وچ تھان دتی جا رہی اے۔ ایسے پاروں مجلے دیاں چھپتاں دو حصیاں پہلا شاہ مکھی تے دو جا گور مکھی وچ ونڈیا گیا اے۔ مجلے وچ شامل سب توں پہلا شاہ مکھی مقالہ پرنسپل شرفیور شریف ڈگری کالج ڈاکٹر محمد ناصر رانا ہوراں دا اے جس وچ اوہناں دنیا توں اوہلے شاعر ”سائیں لوک“ نوں منظر عام تے لیاؤندا اے۔ اوہناں نہ صرف پارکھ راہیں ”سائیں لوک دی شاعری“ دے عنوان پٹھ سائیں ہوراں دے غیر مطبوعہ کلام نوں لوکائی سائے پیش کیتا اے سگوں اوہناں دی شاعری دے مہاڑ وی دے جیہڑا پنجابی زبان تے ادب وچ نگھر وادھا اے۔ دو جا مقالہ جیہڑا پارکھ دی زینت بن کے مجلے نوں شدگار رہیا اے اوہ ڈاکٹر ریاض شاہد ہوراں دا دینی ادب بارے لکھیا گیا تحقیقی مقالہ ”خیر دین اک اسلامی شاعر“ اے جس وچ اوہناں حوالیاں نال ثابت کیتا اے کہ خیر دین ہوراں دی شاعری مکمل طور تے اسلامی نظریاں، سوچ تے خیالاں نال پُرچی ہوئی اے۔ ”پنجابی تھیٹر دے مہاڑ“ ڈاکٹر گلہت خورشید دا لکھیا مقالہ اے۔ جہدے راہیں اوہناں تھیٹر تے تھیٹر دے پنجابی ادب وچ حصے نوں ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال الیکیا اے۔ ”پنجابی کول لیکھ“ ڈاکٹر صفیہ ایوب دا اک نویکلا کم اے جہدے راہیں اوہناں کول لیکھ (انشائیے) دی ٹورتے موجودہ عہد وچ پنجابی ادب وچ ایس صنف دا مقام مٹھیا اے۔ چونکہ پارکھ وچ سارے پنجاب ولوں نیوندر پایا جاؤندا اے ایس پاروں ”ہیر وارث شاہ وچ نانکی رنگ“ دے سرنا نویں پٹھ مقالہ صدر شعبہ پنجابی ڈاکٹر منیر گجر یونیورسٹی آف سرگودھا ولوں شامل کیتا گیا اے۔

جیہڑا کلاسیکی ادب دی کھوج دا ڈھیر سوہنا نمونہ اے۔ ”قصہ، ریت روایت تے پنجابی کلاسیکل قصہ“ مسز صائمہ بتول، پی ایچ ڈی ریسرچ سکالریکچرار شعبہ پنجابی لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور، کٹر ولرا امتحانات ڈاکٹر طاہرہ عزیز مغل تے راقمہ دامشتر کہ تحقیقی جتن اے۔ جہدے وچ قصے دی ریت روایت نوں اگھیر یا گیا اے۔ مجلے دے شاہ مکھی انگ دا آخری مقالہ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی ”شعبہ پاکستانی زبانیں“ دے پی ایچ ڈی ریسرچ سکالر سید اخلاق حسین دا اے جہدے وچ اوہناں پنجابی تذکرہ پریم کہانی از باوابدھ سنگھ دا تحقیقی تے تنقیدی ویروا ڈھیر گورھی ڈونگھیا ئی نال پیش کیتا اے۔ گورکھی حصے دا واحد مقالہ کینیڈا وسدے پروفیسر ڈاکٹر کلجیت سنگھ ہوراں ”پنجابی سھیا چار دادرین: لوک گیت“ دے سرنا نوں پیٹھ گھلیا اے۔ ڈاکٹر کلجیت سنگھ نے ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال لوک گیتاں نوں وسیبی پکھوں اگھیر یا اے۔

اٹھ مقالیاں دے اوڈا ڈھکھوج ڈھنگاں نال پرچیا پنجاب دا ترجمان مجلہ پنجابی کھوجکاراں دی نذراے جہدی چاہ دن بدن پنجابیاں دے دلاں وچ گھر کر رہی اے۔

مدیر پارکھ

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP15-30

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

☆ ڈاکٹر محمد سلیم

مڈھلے دور دی پنجابی نثر**Abstract**

This article explores the origin of Punjabi language and its prose in the initial stages. It also analyzes the impact of the interaction of Punjabi language with the other languages brought by the invaders time to time from different parts of the world in the region (Punjab). This research study traces down Punjabi prose of the ancient period.

پنجابی زبان دی تاریخ کوئی لگ بھگ پنج ہزار سال پرانی ہے، پراپرہدی ادبی تاریخ ہزار ورھے توں پچھانہ نہیں جاندی۔ ایہہ منی پرمنی حقیقت اے کہ کسے وی زبان دی ادبی روایت دامنڈھ اوہدوں بکھدا اے جدوں اوہ زبان ترقی کردی اپنے بلیلاں دے وچاراں نوں سمجھن سمجھان جوگی ہو جاندی اے۔ زبان جمدیاں ای ادبی بولی داروپ نہیں دھار لیدی سگوں پہلاں بول چال دی زبان بندی اے تے فیر ادبی روپ دھاردی اے۔ آکھیا جاند اے کہ ادبی بولی دی نینہہ لوک بولیاں دیاں نینہاں اُتے اُسردی ہے فیر ادبی بولی نوں پینڈے ٹرڈی اپنے لئی نویاں لیہاں اُلکیدی ہے۔

دنیا دیاں دو جیاں زبانوں وانگ پنجابی زبان وچ ادب دوہاں روپاں نثر تے شعر وچ تخلیق ہويا۔ ادب وچ پہلاں شعر تے فیر نثر تخلیق ہوئی۔ ایہہ تاں حقی گل اے کہ وکھ وکھ تہذیب، ثقافت، رہن سہن تے زبانوں بولن والیاں توں جدوں آپسی میل کر دیاں نیں تے اک دوہے اُپر اپنا اثر وی چھڈ دیاں نیں، جس دے نتیجے وچ نویں ثقافت پھھدی اے۔ انج بولیاں دا وی شبد اولی دی پدھر تے دان پردان ہوندا اے۔ ایہہ دان پردان تسم تے تدبھو دوہاں روپاں اندر چلدا اے۔ جس نال زبان دار ثقافتی سفر جاری رہندا اے۔ پنجابی زبان کبھڑے کبھڑے پڑاواں وچوں لنگھدی اتھھے تیکر اپڑی ایہدا انتارا کرن لئی تاریخ تے ادب دے نال نال لسانیات تے نسلیات دے علم بارے وی گوہ کرن دی لوڑ اے۔ پنجابی زبان جس نوں پنجاب و اسیاں دی بولی آکھیا جاند اے۔ ایہدے بارے نسلیات دے سیانے آکھدے ہن کہ ایہہ دھرتی (پنجاب) سب توں پہلے انسان دی ہوند دی دس پاؤندی اے۔ جو لکھاں کروڑاں ورھیاں توں وسدی پئی ہے۔ اتھھے پنجابی زبان دی قدامت بارے محمد آصف خاں لکھدے نیں:

”میری جاچے انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے پہلی وار جدوں
بولنا شروع کیتا تاں اوہ پنجابی بولی وچ ای سی۔ جیویں جیویں ویلا
لنگھدا گیا، وکھ وکھ لسانی گروہاں نال تعلق رکھن والے قبیلے اتھھے
آوندے رہے، جیہناں دی لفظالی مقامی بولی نوں متاثر کردی رہی۔
مُنڈا، دراوڑ، آریہ تے ہور کئی نسلی گروہ اتھھے آئے، جیہناں نے
پنجابی بولی دی لفظالی دا بھنڈار بھریا۔“ (1)

اجوکیاں ہند آریائی بولیاں بارے لسانیات دے ماہراں دے وچار وڈی گنتی وچ وکھالی دیندے نیں، اوہناں مطابق ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی، جس نوں پاننی نے ”اشٹا دھیائی“ راہیں گرامری اصولاں دے شکنجے وچ جکڑ دتے لکھتی سنسکرت وچ اکسارتا پیدا ہو گئی۔ بول چال سنسکرت وڈی وڈی پراکرت بن گئی۔ پراکرت اگا نہہ جا کے اپ بھرنش داروپ دھار گئی۔ جس توں فیراجوکیاں بولیاں پنڈریاں۔ لسانیات دے ماہراں

وچ بھوویں ایس وچار دھارا بارے کئی اختلاف نیں، پرفیروی دانشوراں دی اک وڈی تعداد ایس گل تے متفق اے کہ پنجابی بولی کئی پڑاواں دچوں لکھی کرن جیت سنگھ ہو ریں اپنے اک لیکھ ”پراتن پنجابی وار تک دا اتھاس“ وچ لکھدے ہن:

”بھارتی بھاشاواں دے وکاس توں اسیں جاندے ہاں کہ پنجابی ہور بہت ساریاں اج دے سے پرچلت بھاشاواں وانگ ادھنک بھاشا ہے۔ جس دے کچھو کڑ وچ ویدک سنسکرت، پراکرت تے اپ بھرنش بھاشا دی کڑی وارزتر دھارا چلدی آئی ہے۔ ایسے لئی ایہہ انومان لاؤنا کوئی مبالغہ نہیں ہووے گا کہ اوپر وکت تئوں بھاشاواں دے ساہت دا پنجابی ساہت دے زمان وچ کچھ نہ کچھ تاں عمل دخل رہیا ہووے گا۔“ (2)

کچھ دانشورتاں ہند آریائی بولیاں نوں سدھی ویدی دی لکھوں جھیاں آکھدے ہن۔ اوہناں موجب چونکہ سنسکرت تے اجوکیاں بولیاں وچالے کوئی نحوی سانجھ نہیں ملدی ایس کر کے ایہہ کیویں ہو سکدا اے کہ اک بولی نے دوجی بولی نوں جنیا ہووے۔ ایس خطے دی زبان ازل توں پنجابی رہی اے۔ لسانیات دے ماہراں دی ہر رائے موجب پنجابی ایس خطے دی بولی اے تے زمانہ قدیم توں بولی جاندی اے۔

پنجاب دے اُتے آریہ توں لے کے عرباں دے سے تیکر کئی قوماں نے ہلے کیے، جیہڑیاں قوماں ہار جاندیاں پچھانہہ پرت جاندیاں پر جتن والیاں قوماں وی دوطرح دیاں سن۔ اک جیہڑیاں مار دھاڑ مگروں لٹ کے پرت جاندیاں کچھ قوماں ہمیش لئی اتھے ای رہ جاندیاں۔ اوہناں قوماں دی تہذیب تے ثقافت اتھوں دے رنگ وچ ہوئی ہوئی گئی پر پنجابی ادب دی پدھر بارے گل کرے تے اوہ عرباں دا حملہ اے، جیہدے مگروں بر عظیم پاک و ہند دیاں کئی بولیاں دی نہار بدلی تقریباً دسویں صدی عیسوی دے ادبی حوالیاں اُتے مسلماناں دی سوجھ دا رنگ آسانی نال ویکھیا جاسکدا اے۔

محمد بن قاسم دے حملے (712ء) توں پہلاں ای ہندوستانی لوکائی تن وڈے مذہبی دھڑیاں بدھ مت، جین مت تے ہندومت اندرونڈی ہوئی سی۔ ایس بارے ڈاکٹر عاشق محمد خاں درانی ہوریں آکھدے نیں:

“Muslims introduced a new system of education based on the Quran and Sharia”.(3)

دوہاں تہذیبیاں دے آپسی نکلراناں اک نویں تہذیب جنم لے رہی سی۔ عربی زبان صرف لفظالی دی پدھرتے ای دیسی زبان نوں متاثر کر سکی۔ ایہہ تقسیم تے تدبھودوہاں روپاں وچ ای سی۔ ڈاکٹر رفیعہ سلطانہ ہوراں دے آکھن موجب:

”ان نو مسلموں اور بیرونی مسلمانوں کی آپس کی بول چال کا ذریعہ عربی فارسی آمیز مقامی زبان ہوا کرتی ہوگی جس کو انہوں نے ایک عام نام ”ہندی“ یعنی اہل ہند کی زبان سے موسوم کیا تھا۔ نو وارد مسلمان بھی جن کی مادری زبان عربی یا فارسی تھی، جب اہل ہند سے معاملہ کرتے تو انہی کی زبان اختیار کرنے پر مجبور تھے۔ (4)

محمود غزنوی دے حملیاں دا دور کوئی لگ بھگ تین سو سال مگروں شروع ہوندا ہے۔ محمود غزنوی دے حملیاں دا وڈا اثر ایہہ ہو یا کہ اسلام دے پرچارکاں لئی راہواں کھل گئیاں۔ وڈی گنتی وچ آون والے مسلمان صوفیاں نے ہندوستان دے بہت سارے علاقیاں وچ غیر مسلم لوکاں نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام داسنیہا اپڑایا۔ ہندوستان آون والے ایہناں صوفی بزرگاں وچوں سب توں پہلاناں حضرت اسماعیل (م: 1056ء) ہوراں دا لیا جاندا اے۔ (5) حضرت اسماعیل بخارا توں 1005ء نوں محمود غزنوی دے سہ لاہور آئے۔ ”تحقیقات چشتی“ دے مطابق آپ دے لاہور وچ پہلے جمعہ دے خطبہ دوران ڈھائی سو ہندو مسلمان ہوئے دو بے خطبے وچ ساڈھے تین سو تے تیجے جمعے پنج سو ہندوواں اسلام قبول کیتا۔ (6) ایس توں صاف ظاہر ہوندا

اے کہ اوہناں مقامی لوکانوں اوہناں دی زبان راہیں وعظ کیتا ہووے گا۔ جس کر کے اپنی وڈی گنتی وچ لوکانی نے اسلام قبول کیتا۔ حضرت اسماعیل ہوراں توں بعد غزنی توں حضرت علی ہجویری ہوریں لاہور تشریف لیائے۔ آپ دا اصل ناں ابو الحسن علی بن عثمان اے، جو داتا گنج بخش دے ناں نال مشہور ہن۔ آپ دا سلسلہ نسب حضرت علی کرم اللہ وجہہ نال جاملدا ہے۔ (7)

”کشف المحجوب“ تے ”کشف الاسرار“ توں اڈ آپ دیاں جیہڑیاں لکھتاں دے نام ملدے ہن اوہناں وچوں ”منہاج الدین“، ”کتاب الفناء والبقاء“، ”اسرار الخرق والمونات“، ”کتاب البیان لاہل العیان“، ”بحر القلوب“، ”المرعایہ لحقوق اللہ“۔ (8)

آپ عربی تے فارسی زبان دے وڈے عالم سن۔ آپ دی لکھت ”کشف المحجوب“ فارسی زبان وچ تصوف دے موضوع دی پہلی کتاب ہے۔ ایس کتاب نوں اوہناں لاہور وچ ہی مکمل کیتا۔ باقی لکھتاں بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ”کشف المحجوب“ نوں دنیا دیاں بہت ساریاں زباناں وچ ترجمہ کیتا گیا۔ پنجابی زبان وچ ایس دا ترجمہ کالا سنگھ بیدی تے شریف صابر ہوراں کیتا اے۔

حضرت علی ہجویری ہوراں دی مادری زبان فارسی سی۔ پر اوہناں پنجاب دی لوکانی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا تے بہت سارے ہندوواں اسلام قبول کیتا۔ اوہناں دے مٹھے سُبھتے علمی مرتبے توں متاثر ہو کے لوک اسلام دے سدھیوں سچے مذہب ول مائل ہوندے گئے۔ اوہناں کئی غیر مسلماناں نال اوہناں دی زبان راہیں مناظرے وی کیتے۔ ایس توں پتہ لگدا اے کہ اوہ دیسی بولی اُتے کئی قدرت رکھدے سن۔ حضرت خواجہ معین الدین چشتی (630-537ھ) ہندوستان آون والے چشتیہ سلسلے دے پہلے بزرگ سن جیہناں نہ صرف ہندوستان اندر اسلام دا پرچار کیتا تے لوکانی نوں مسلمان بنایا سگوں اتھے سلسلہ چشتیہ دامڈھ وی بنھیا۔ آپ بھتستان وچ پیدا ہوئے تے خراسان وچ پرورش پائی۔ آپ دے والد خواجہ غیاث الدین دا وصال آپ دے جنم ورھے توں پندرہاں ورھے بعد ہو یا۔ شیخ عثمان ہاروئی ہوریں اوس سے دے وڈے صوفی بزرگ ہوئے نیں جیہناں توں باطنی فیض حاصل کیتا تے اوہناں دے ہتھ تے بیعت ہوئے۔ خواجہ صاحب نے اپنے

مرشد دے نال کنیاں مکاں دے سفر وی کیتے۔ اوہناں لاہور وچ غزنوی دور دے وڈے بزرگ حضرت علی ہجویری المعروف داتا گنج بخش ہوراں دے دربار تے حاضری دتی تے چلکشی وی کیتی۔ روحانی فیض حاصل کرن توں بعد ملتان تشریف لے گئے۔ اوہنے لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا جس نال بہت سارے ہندوواں اسلام قبول کیتا۔

خواجہ معین الدین چشتی ہوراں دا اوہناں صوفی بزرگاں وچ شمار ہوندا اے، جیہناں ہندوستان آکے ایہتھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا۔ بابا فرید ہوراں دے جمن ورھے بارے وکھ وکھ تاریخاں سائے آؤندیاں نیں۔ بابا جی دے جمن ورھے بارے ’سیرالاولیاء‘ وچ لکھیا اے:

”واضح رہے کہ حضرت شیخ الشیوخ فرید الحق والدین مسعود گنج شکر

569ھ میں پیدا ہوئے اور 664ھ میں آپ کا وصال ہوا۔“ (9)

بابا فرید نے مڈھلی تعلیم کوٹھیوال توں حاصل کیتی۔ مولانا منہاج الدین ترمذی دے مدرسے (ملتان) وچوں فارسی، عربی، حدیث تے منطق دی تعلیم حاصل کرن دے نال قرآن پاک وی حفظ کیتا۔ باہریاں حملیاں نے دیسی لوکائی نوں سماجی معاشی تے مذہبی پدھرتے چوکھامتا اثر کیتا۔ اوہدے نال زبان نے وی وڈی پدھرتے تبدیلی قبول کیتی، جس نال دیسی بولی اندر عربی تے فارسی شبدیں دا چوکھا بھنڈا رملد اے۔ بابا فرید نے اپنی ماں بولی فارسی ہون دے باوجود دیسی لوکائی نوں مقامی زبان پنجابی راہیں تبلیغ کیتی۔ بابا فرید پنجابی زبان دے پہلے باقاعدہ شاعر منے جان دے نیں جیہناں دا کلام ساڈے تیکر اپڑیا۔ پنجاب دے جم پل سن ایس کر کے اوہناں نے پنجابی زبان وچ شاعری کیتی۔ جو کلاسک داد رچر کھدی اے بابا فرید لوکائی نوں وعظ نصیحت دیاں گلاں نچی محفلاں وچ وی کردے تے اوہناں دے مونہوں نکلے ملفوظات نوں محفوظ کر لیا گیا۔ اوس ویلے فارسی زبان وچ کتاباں لکھن دا رواج سی ایس کر کے اوہ جملے وی فارسی وچ ڈھال دتے گئے جو اوہناں نے پنجابی زبان وچ ادا کیتے ہون گے۔ پر کجھ ساڈے تائیں اپڑے نیں، جو تاریخ تے تذکریاں دیاں کتاباں وچ ملدے نیں۔ ڈاکٹر جمیل جالبی ہوراں ’تاریخ ادب اردو‘ وچ درج کیتے نیں:

- ”1- سرسہ کبھی سرسہ کبھی نرسہ
 2- خواہ کھوہ کھاہ خواہ دوہ کھاہ
 3- مادر مومنناں، پونیوں کا چاند بھی بالا ہوتا ہے۔
 4- اک دو تین چار پنج چھفت۔“ (10)

بابا فرید پنجاب دے جم پل ہون کر کے ایس دھرتی دے مزاج توں چنگی طرحاں جانوسن۔ اوہ ایس گھنڈی توں واقف سن کہ لوکائی دے نال گھل مل کے ہی اوہناں دے نال اپنایت پیدا کیتی جاسکدی اے۔ ایہو کارن اے کہ پنجاب دے بیشتر قبیلے اوہناں دے ہتھ اُتے مسلمان ہوئے۔ اُنج تاں چشتی سلسلے دے سارے بزرگاں دارہن سہن عوامی سی پر بابا فرید ہوراں ایس کھیتروچ کجھ مُڈھلیاں تبدیلیاں وی لیاندیاں۔ بابا فرید دے اک پنجابی ذکر دی وی دس پیندی ہے۔ ایس گل دی تصدیق بابا فرید دی اولاد دلوں جیہڑا چشتی سلسلہ دا ”شجرہ شریف“ چھپدا اے اوس توں وی ہوندی اے (11)۔ جدوں اسیں فیض فرید چشتی ہوراں کولوں ایس ورد بارے پُچھیا۔ فرید علی شاہ چشتی ہوراں دسیا:

”باباجی دا ایہہ وظیفہ فریدی خاندان وچ موجود اے پر اوہناں نے
 کئی ”دم“ وی دسے سن، جیہڑا اڈا اڈا بیماریاں لئی تے جانوراں دے
 کٹن تے کیتے جاندے نیں۔
 کپلا وچھا کپلی گاں کپلے سر کوکھا
 مماملیئے اپنا پیڑ پرائی جا
 اوہناں دسیا کہ کجھ دم ہوروی سن جیہڑے ہُن بڈھاپے پاروں چیتے
 لہہ گئے نیں۔“ (12)

ایہناں گلاں توں واضح ہوندا اے کہ باباجی دے ورداں تے دماں دا موجود ہونا انہونی گل نہیں۔ ایہہ گل تاں پکی اے کہ اوہ عربی فارسی دے وڈے عالم سن۔ پر عام لوکائی نال اوہ پنجابی وچ ای گل کر دے سن۔ پنجابی

نثر دے کھیتز وچ بابا فرید دے حوالے نال ”فرید دا بدھتی نامہ“ پروفیسر پریتیم سنگھ ہوراں نے ”صوفی ساہت۔ بابا فرید“ دے سرنا نویں پیٹھ اک لیکھ لکھیا جو پنجابی ”ساہت دا اتہاس“ وچ چھپیا ملدا اے۔ لکھدے نیں:

”بغیر گناہ اک گھڑی ناہی گزری مجھ پر۔ حضور دل بندگی بھی اک
گھڑی نہیں گزری۔ پانسچے جان۔ ان نفس نے میرا صاحب نہ راہ
ماریا ہے۔ نفس اندر سیانا سوئی جو ہر حوال شکر کرے۔ ہر حوال شکر
کرے گا تب اپنے نفس پر قادر ہوگا۔ جن اپنا رگدھا کھائے اے
جوان۔ سوئی سنسار میں چھٹیا ہے۔ سب سنسار میں احمق سو ہے جو
اندریا کے پیچھے بہکیا پھرے۔ تیں نوں ات صاحب نا بکسے
گا۔“ (13)

امیر خسرو نے ایسے سے تیکر تقریباً درسی کتاباں پڑھ لئیاں سن۔ عربی، فارسی، ہندی، سنسکرت تے گجراتی
توں اڈھور کئی ہندوستانی زبانان دا علم حاصل کر لیا سی (37)۔ نثر دی اک کتاب خزائن الفتوح اے۔ اوہناں
پنجابی نظم تے نثر دوہاں صورتاں وچ ہی اپنیاں لکھتاں نوں رچیا۔ امیر خسرو دیاں پنجابی بھارتاں جنہاں وچ
شاعری والا رنگ دسد اے پر کئی بھارتاں سدھے ساوین نثر دا ہی روپ ہن۔

- 1- ”مجھ میرا جھکا۔ تینوں باندر لڑے ککا۔
- 2- ماں لیاری پتر گھن مائی پتر دی دائی۔ ویکھو لو کو رب دی
قدرت ایویں ہندی آئی۔
- 3- پاروں آیا بابا لشکری۔ جاندا جاندا کر گیا مشکری۔
- 4- کون جناور جس دی پوچھل نہیں نال۔
- 5- اک جنور اصلی، ناں اوہدی ہڈی ناں اوہدی پیلی
- 6- جھنگ نیلے چور وڑیا راجے تاڑیا۔ ہست راجے پکڑ آندا

کٹ راجے ماریا“۔ (14)

آپ جدوں ملتان تشریف لیائے تاں اوس سے اتھے خاندان غلاماں داراج سی۔ آپ نے ایتھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اسلام دا پرچار کیتا۔ آپ دے حوالے نال بہت ساریاں کرامتاں تے قصے مشہور ہن۔ آپ دا عارفانہ کلام جو پنجابی زبان وچ وی ہے اسماعیلی فرقے دیاں مذہبی کتاباں وچ محفوظ ہے۔ اوہناں دا ایہہ کلام لوہا ناکار رسم الخط وچ لکھیا ہویا ہے۔

پیر شمس الدین ہوراں دا کلام فارسی تے پنجابی دوہاں زباناں وچ ہی ملدا ہے۔ جس اندر وعظ نصیحت دیاں گلاں موجود ہن۔ گورونانک (1539ء۔ 1469ء) سکھ پنٹھ دے موڈھی ہن۔ (15) بابا نانک ہوریں توحید پرست، کل دامالک، ان جمیا، سارے جہان نوں جمن والا تے ہر تھائیں ہر ویلے موجود مندے ہیں۔ بابا نانک ہوراں نے ایس پنٹھ لئی گرنٹھ صاحب نوں ترتیب دینا شروع کیتا۔ گرنٹھ صاحب سکھ پنٹھ دی مذہبی کتاب دا درجہ رکھدی اے۔ جس اندر کنیاں بھگتاں دے بچن جمع کیتے۔ بابا نانک ہوریں شیخ فرید ثانی نال ملاقات کرن لئی اجودھن (پاکپتن) تشریف لیائے۔ شیخ فرید ثانی ہوراں مراقبہ کر کے بابا فرید توں اجازت دے دتی۔ ایس طرح بابا نانک ہوراں نے بابا فرید دے شلوک گرنٹھ صاحب وچ شامل کر لئے۔ ایس ملاقات دوران بابا نانک تے شیخ ابراہیم فرید ثانی ہوراں درمیان ہوئے مکالمے نوں گوشٹ آکھیا جاندا اے۔ دونہاں بزرگاں وچ جیہڑے سوال جواب ہوئے اوہ تھلے درج کیتے جان دے نیں:

" گورونانک: پڑھتے پڑھتے دند گھسے کسے نہ کیتی ہو۔

شیخ بہرام: ایکو حرف پریم دا پڑھے سو پنڈت ہوتھے تیوڑی دور کر پتاسیں دھو۔

گورونانک: صاحب دیاں دو حدواں، کس نوں پکڑاں کس نوں چھڈاں۔

شیخ بہرام: صاحب کی دو حدیچ نوں پکڑو گونو چھڈ۔

گورونانک: کلمہ کہاں تاں کل پوے بن کلمہ کل ناں ہندو کہاں تاں
ماریا مسلمان بھی ناں۔

شیخ بہرام: دونہاں تے پانی وار پی جے پا پو بھگوان ایکو برہم پچھان
کے دتیا ناسی جان۔" (16)

روشنیں فرقتے دے موڈھی بابا بیزید انصاری کئی ناواں نال مشہور نیں۔ جیویں بازید، بازید، پیرروخان،
پیرروشن خان بابا و جید تے بابا بیزید انصاری وغیرہ۔ آپ دے جنم بارے لکھیا ہے:

”پیرروخان (پیرروشن) کا نام بازید یا بیزید تھا۔ وہ 1525ء/
932ھ میں جالندھر میں پیدا ہوئے۔“ (17)

اوہناں دے پیوداناں شیخ عبداللہ انصاری سی۔ جو عبداللہ کوہستان (وزیرستان) وچ وڈے عالم تے
قاضی سن۔ آپ دا گھرانہ علمی ادبی سرگرمیاں پاروں وڈا مشہور سی۔ شیخ محمد اکرم ہوریں ”رود کوثر و وچ لکھدے
نیں:

”بازید کے والد چاہتے تھے کہ وہ علم حاصل کر لے اور خاندانی
روایات کو برقرار رکھے۔ چنانچہ انہوں نے اپنے والد کے ایک خلیفہ
پاس قرآن ختم کیا۔ اور فقہ و مسائل کی کتابیں مثلاً عمدۃ الاسلام
اور منیر پڑھیں۔ وہ اپنے باپ سے قدوری اور لباب الاخبار کا سبق
پڑھا کرتے تھے۔“ (18)

اوہناں نوں علم حاصل کرن دا جنون دی حد تائیں شوق سی۔ جس پاروں اوہناں تھوڑے چروچ ہی
معقولات نے منقولات دے علم حاصل کیے۔ جوانی تائیں اپڑدیاں اوہ عربی، فارسی، ہندی تے پشتو دے وڈے
عالم بن چکے سن۔ اوہناں نوں سیر و سیاحت تے عالم فاضل لوکاں نوں ملن دا بڑا شوق سی۔ آپ نے اکبر دے سے
ہی روشنیہ فرقتے دی بنیاد رکھی۔ آپ دے حلقہ ارادت وچ ہندو وی شامل سن۔ بابا بیزید انصاری دیاں لکھتاں دی

تفصیل ایس طرح ہے:

”1- خیر البیان 2- صراط التوحید 3- مقصود المؤمنین 4- نخر

الطالبین 5- حالنامہ 6- مکتوبات 7- واجید دے شلوک (پنجابی

زبان) 8- یدہ بستان المذہب کنبے دی یاروشنی نامہ“۔ (19)

بابا یزید انصاری ہوراں دی لکھت ”خیر البیان“ نوں حافظ محمد عبدالقدوس قاسمی ہوراں سودھ کے پہلی وار 1967ء نوں پشتو اکیڈمی پشاور یونیورسٹی توں چھپوایا۔ دو جی وار 1988ء نوں ایستھوں ہی چھاپے چاڑھیا۔ ”خیر البیان“ وچ شریعت تے طریقت دے مسئلیاں نوں موضوع بنایا گیا ہے۔ ایہہ لکھت چار زبانوں، پشتو، عربی، فارسی تے پنجابی وچ ہے۔ ایہہ چار زبانوں دی ورتوں صرف پہلے حصے وچ یعنی مقدمے یا تمہید دے طور تے موجود ہے۔ پنجابی نثر دانمونہ کجھ انج اے:

”اے بابا یزید! لکھو وہ اکھر جے سب جیب سہن جڑ تھیسیں۔ اس کارن

جے نفع پاؤن آدمیاں، توں سبحان ہے کچ کائیں ناہیں جانتا بن

قرآن کے اکھر رے سبحان۔ (20)

چھو بھگت (م: 1052ھ) ہوریں شاہ جہاں دے ویلے ہوئے نیں۔ قوم دے بھاٹیاں تے صراف دی ہٹی کر دے سن (64)۔ کئی کرامتاں وی اوہناں بارے مشہور ہونیاں۔ ساری حیاتی ویہ نہ کیتا تے فقیری وچ حیاتی لنگھا چھڈی۔ ایہہ اکھان اج وی مشہور اے۔ جو سکھ چھو دے پُبارے۔ اوہ بلخ نہ بخارے۔ ”تحقیقات چستی“ وچ درج اے کہ:

”چھو بھگت کا چوبارہ جو باہر دروازہ شاہ عالمی کے جنوب رو یہ سرائے

لالہ رتن چند و ہاڑی والا، لب اس سڑک کے جو انارکلی کو جاتی ہے

بطرف جناب واقع ہے۔ جہاں اب چوبارہ بنا ہوا ہے۔ اس وقت

نام اس محلہ کا طلا بخاری کا محلہ تھا۔“ (21)

چھو بھگت بڑے کھلے ڈُلھے سبھا دے مالک سن تے لوکائی نال بغیر کسے تفریق دے پیار کرن والے۔
اوہناں دے نیڑے دے سنگیاں ساتھیاں وچوں حضرت میاں میر تے کانہہ بھگت جو بہت مشہور ہوئے۔ مرن
سال بارے ”تحقیقات چشتی“ وچ درج اے کہ:

”ایک روز بتاریخ نوی ودی وہ اپنے اسی چوبارہ میں چلے گئے اور
درازہ بند کر لیا اور وہاں ہی سا گئے۔ کسی کو معلوم نہ ہوا کہ کہاں گئے۔
اور سال وفات چھو بھگت صاحب کا سمت بکرماجیت سولہ سو
چھیا نوے مطابق سن ایک ہزار باون 1052ھ ہے۔“ (22)

چھو بھگت نے بھگوت کیتا دا پنجابی نثری ترجمہ کیتا۔ ستارھویں صدی عیسوی دی پنجابی نثر دا ایہہ نمونہ
ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں دی کتاب ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ وچ چھو بھگت گیتا مہاتم دے سرنوایں پٹھ محفوظ
اے:

”ہے کچھی سُمیر پر بت پردیو لوک میں اندر اپنی سبھا لگائے بیٹھا تھا
آگے اُربس نرت کاری بڑی کر رہی تھی۔ ارسبھ سبھا ار اندر بڑی پرنتا
میں بیٹھے تھے۔ اتنے میں ایک چتر بھج روپ دھاری کو دو پار کھدے
آئے ومان پر چا ہڑ کے۔ اُر اندر کو سبھ دیوتا کے رُوبرو کہا توں اٹھ۔
اس گوں بیٹھنے دے۔ ایہہ سُن کے اندر سہہ نہ سکلیا.....“ (23)

عرب مسلماناں نے سندھ تے ملتان تیکر دے علاقیاں اُپر قبضے مگروں مبلغین نے ایہتوں دی لوکائی
نوں اسلام دا پرچار شروع کیتا۔ جس نال دھرتی دا مزاج بدلایا، لوکائی دے رہن سہن، ثقافت تے زبان اُپر مسلم
تہذیب تے عربی زبان دا اثر ہویا۔ مقامی لوکاں عربی زبان دی لفظالی نوں ورتوں وچ لیا ندا۔ ہندوستان دی
سرکاری زبان فارسی ہوئی۔ گیارھویں صدی وچ آون والے صوفیاء کرام تے اسلامی مبلغاں وچوں حضرت
اسماعیل، حضرت علی ہجویری تے حضرت معین الدین چشتی ہوراں توں اڈ ہور بہت سارے ناں ساہمنے آئے۔

ایہناں صوفی بزرگاں نے ایہتوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں ای پرچار کیتا، جس کارن مقامی لوکاں دی وڈی گنتی اسلام قبول کیتا۔ پر ہر کھ دی گل تاں ایہہ ہے کہ ایہناں بزرگاں دے مقامی زبان وچ ملفوظات نوں کدھرے وی محفوظ نہیں کیتا جاسکيا۔

مسلمان صوفیاں دے ہندوستان وچ تبلیغ سے سب توں ودھ جس سوچھ نال مقابلہ کرنا پیا اوہ ناتھ فکر سی۔ ناتھ جوگی جنوبی ایشیا وچ کھلر چکے سن تے لوکائی وچ ایہناں دی مانتا وی سی۔ جدوں مسلمان صوفیاء نے پنجاب سندھ راجھستان گجرات تے دلی دے صوبیاں نوں اپنے پرچار د مرکز بنایا تاں ایہتھے ناتھاں دے وڈے سوچھوان وی موجود سن۔ ناتھاں تے صوفیاں دونوں دے سیر لوک ای سن۔ اوس ویلے تیکر چشتی سہروردی تے اسماعیلی بزرگ اپنیاں درگا ہواں قائم کر چکے سن۔ پر لوکاں وچ جوگیاں تے صوفیاں دے کرامتاں دے مقابلے ہوندے ایہناں دے آپس وچ مناظرے ہوندے تے جتن والی دھروں ای لوکائی دا اُلا رہو جاندا۔

”صوفیوں کو جن لوگوں سے عوام کی مقبولیت حاصل کرنے کے لیے مقابلہ کرنا ہوتا تھا وہ یہی یوگی فقیر اور ناتھ پنہتی تھے، ان سے بحث مباحثے بھی ہوتے تھے، کرامات میں بھی ایک دوسرے کا مقابلہ ہوتا

تھا۔“ (24)

منکھ والی گل ایہہ وے کہ ایہہ مکالمے محفوظ نہ ہو سکے پر دیسی زبانوں وچ شاعری کرن والے ایہناں سوچھواناں دی فکر دے نمونے محفوظ نہیں۔ بارھویں تیرھویں صدی دے صوفی بزرگاں وچوں حضرت قطب الدین بختیار کاکی، حضرت بہاء الدین زکریا ملتانی تے حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر ہوراں دے ملفوظات وچوں کدھرے نہ کدھرے کوئی پنجابی حملہ مل ہی جاندا ہے۔ جس راہیں اوس سے بولی جان والی پنجابی زبان دا گوڑ لایا جاسکدا اے۔ بابا فرید ہوراں دے پنجابی زبان دے جملیاں توں اڈ اوہناں دے نال منسوب ورد و وظیفے وی ملدے ہن جو پنجابی زبان وچ نہیں۔ ”فرید دا پدھتی نامہ“ وی بابا فرید دی پنجابی نثر آکھی جاندی ہے۔ عربی تے فارسی زبان دے اثر نال پنجابی زبان اندروں برج دا اثر گھٹ ہو یا۔ عربی تے فارسی زبانوں پنجابی زبان اندر تے

سم تے تدبھوروپاں نال اپنی تھماں بنائی۔ جس کارن عربی تے فارسی شبد اولی پنجابی زبان دا حصہ بن چکی ہے۔ یارھویں صدی وچ اسماعیلی فرقے نے سندھ تے ملتان وچ اپنے مرکز قائم کیتے تے پنجاب دے دو بے علاقیاں اُچ شریف تے گجرات تائیں پھیل چکے سن۔ اوہناں ایٹھوں دی لوکائی نوں اوہناں دی زبان راہیں اپنے فرقے دا پرچار کیتا۔ اوہناں دی پنجابی نثر وی کسے نہ کسے صورت وچ محفوظ کیتی گئی ہووے گی۔ جو ابے تائیں سائمنے نہیں آسکی۔ جس داوڈا کارن ایہہ ہے کہ اسماعیلی فرقہ اپنیاں مذہبی لکھتاں نوں عام لوکائی تیکر اپڑانا پسند نہیں کردے۔ تیرھویں چودھویں صدی وچ پنجابی زبان دی مربوط شکل وچ نثر سائمنے آؤنا شروع ہوئی۔ امیر خسرو دیاں بجھارتاں جیہناں وچ کدھرے کدھرے وزن وچ ہون کر کے شاعری دا بھلیکھا پیندا ہے۔ اصل وچ بہتیاں بجھارتاں نثر وچ ای نیں۔ پندرھویں سوٹھویں صدی وچ بابا گورو نانک تے شیخ ابراہیم فرید ثانی ہوراں وچکار ہوئے مکالمے نوں مربوط پنجابی نثر آکھیا جاسکدا اے۔ بابا یزید انصاری ہوراں دی ”خیمبر البیان“ اندروی پنجابی صورت وچ مربوط موجود ہے۔ ایس نوں سوٹھویں صدی دی پنجابی نثر دانمونہ آکھیا جاسکدا ہے۔ ستارھویں صدی وچ چچو بھگت نے ”بھگود گیتا“ دا پنجابی نثری ترجمہ کیتا۔ جو مربوط پنجابی نثر وچ ہے۔ پنجابی زبان ایس پدھرتے ترقی کر چکی سی کہ اوہدے اندر مکالمے تے ترجمیاں دی صلاحیت وی پیدا ہو چکی سی۔

حوالے

- 1- محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھو کڑ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء) 41
- 2- کرن جیت سنگھ، پرائیمین پنجابی وار تک دا اتھاس (دلی: پنجابی اکادمی، 2004ء) 14
- 3- Dr. Ashiq Muhammad Khan Durrani, History of Multan
(Lahore: Veguard Books, 1991) 11
- 4- ڈاکٹر فیض سلطانہ، اردو نثر کا آغاز و ارتقاء (19 ویں صدی کے اوائل تک) (کراچی: کریم سنز پبلشرز، 1978ء) 2
- 5- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند (تیرہویں جلد) علاقائی ادبیات مغربی پاکستان، مرتب۔ سید فیاض محمود، جلد اول۔ (لاہور: پنجاب یونیورسٹی، 1971ء) 221
- 6- نور احمد چشتی، تحقیقات چشتی (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء) 179
- 7- ادبی، ص 187-188
- 8- نقوش لاہور نمبر، مرتب۔ محمد طفیل، اول۔ (لاہور: ادارہ فروغ اردو، 1962ء)
- 9- ادبی، ص 81-80
- 10- ڈاکٹر جمیل جالبی، تاریخ ادب اردو، جلد اول (لاہور: مجلس ترقی ادب، 1995ء) 36
- 11- خواجہ محمد شریف عالم شاہ، شجرہ شریف (پاک پتن شریف: مرکز فیضان گنج شکر، 1989ء) 8
- 12- فرید علی شاہ چشتی۔ گل بات
- 13- ڈاکٹر پرمندر سنگھ، کراپال سنگھ کسپل تے ڈاکٹر گوہند سنگھ لانبھا، پنجابی سہت دی اُتپتی تے دکاس
(لدھیانہ: لاہور بک شاپ، 1998ء) 66
- 14- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، جلد اول (لاہور: سردار ہرکشن سنگھ پروپرائٹرز ماڈرن

- پبلیکیشنز، س۔ن۔) 24-28
- 15- بھائی کا ہن سنگھ نا بھا، مہان کوش (پنجاب: بھاشا و بھاگ، 1999ء) 692-693
- 16- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، بول فریدی (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء) 35
- 17- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند (تیسرے جلد) علاقائی ادبیات مغربی پاکستان، مرتب۔ سید فیاض محمود، جلد اول۔ (لاہور: پنجاب یونیورسٹی 1971ء) 61
- 18- اوہی، ص 44
- 19- بایزید انصاری، خیر الیدیان، مرتب۔ حافظ محمد عبدالقدوس قاسمی (پشاور: پشتوا کیڈمی 1988ء) 84-87
- 20- اوہی، ص 133
- 21- اوہی، ص 724
- 22- اوہی، ص 728
- 23- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، جلد اول (لاہور: سردار ہرکشن سنگھ پروپرائٹرز ماڈرن پبلیکیشنز، س۔ن۔) 121
- 24- محمد حسن، ہندی ادبی کی تاریخ (دہلی: ایجوکیشنل پبلسٹنگ ہاؤس، 2002ء) 24

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP31-38

☆ ڈاکٹر شہلا نگار

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

ادب تے ثقافت

Abstract

society and literature cannot exist without each other. As society progresses in life, literature follows. Literature is a social activity, an activity that has a purpose and also a source to achieve superior goals. Literature represents the problems, feelings and emotions of people and these very expressions give birth to literature in society, through which democracy is strengthen, a writer cannot write anything without the presence of environment where he grew up. Deep impacts of society can clearly seen in his writings. Every subject related to life can be a subject of literature. Literature never dies, it is the picture of present, reflection of the past and prediction of the future.

ادب نا اے اکھراں راہیں جذبے، احساس یا سوچ و چار دا اظہار جو منہ یا قلم توں نکلن۔ ادب پڑھن والے نوں خوشی دیندا تے شعور نوں ودھاندا اے۔ چنگا ادب وقتی اثر نہیں رکھدا سگوں وقت لگھن دے نال نال اوہدی قدر وچ ودھا ہوندا اے تے آن والیاں نسلاں اوہدے توں فیض حاصل کردیاں۔

”ادب ایسا اظہار ہے جو زندگی کا شعور و ادراک حاصل کرنے کے

لیے بنیادی حیثیت رکھتا ہے“۔ (1)

اجیہی لکھت نوں ادب آکھیا جاسکدا اے جہدے وچ اکھراں نوں ترتیب تے تنظیم نال ورتیا گیا ہووے پڑھن والا ایس لکھن توں سواد لوے تے اوہد مطلب اوہنوں خوشی دینا ہوئے۔ ادب اجیہا اظہار اے جیہدا حیاتی دے شعور تے ادراک نوں حاصل کرن لئی مدھلی حیثیت رکھدا اے۔ ادب وچ متحرک کرن تے روح وچ لکھیاں صلاحیتاں نوں جگان دی طاقت ہوندا اے۔ ادب داکم حیاتی دے مطلب لکھنا اوہدا ارشتہ ماضی نال بنا کے مستقبل نال جوڑ دینا اے۔ ادب داحوالہ حیاتی اے اوہ اوہنوں ای اگے ودھاندا اے۔ آل دوالے دی ٹٹ بچھ ویکھ کے اوہنوں بنان سوارن نوں شعور تے نواں احساس دین دے نال نال نویں ڈھنگ مرتب کرن داکم ادب اے۔ ادب سماج دے ظاہر تے باطن دا شیشہ اے جو کجھ سماج دے باطن وچ ہور ہیا ہوئے جو سماج تے گزرتے واپڑ رہی ہوئے لکھاری اوہنوں سامنے لیاندا اپنی تخلیقی قوت پاروں حالات تے واقعاں دا چنگی طراں جائزہ لیندا لوکاں تے اوہناں دیاں شخصیتاں نوں پرکھدا، مسئلیاں نوں اوہناں دی تہہ تیک سمجھدا، اوہناں نوں سامنے لیان دی ہمت وی رکھدا اے۔ لکھاری جدوں تک اپنے اظہار وچ پورا آزاد نہ ہوئے کدی وی چنگا تے بااثر ادب تخلیق نہیں کر سکدا۔ لکھاری حیاتی توں پلہ بچا کے اک اکھرو وی نہیں لکھ سکدا اوہ اپنے آل دوالے توں متاثر ہوندا اے خاص کر جس دور وچ اوہ پروان چڑھدا اے جیہڑے لوکاں نال رہندا تے جیہڑے جیہڑے خیالاں دا اوہدے اُتے اثر ہوندا کسے لکھاری دی روح نوں سمجھنا ہوئے تے اوس فضا نوں سمجھنا ات ضروری اے جہدے وچ اوہنے حیاتی لگھائی جدوں تیک زمانے دے طرز حیات نوں نہ سمجھیا جائے لکھاری دے جذبیاں تے احساساں نوں سمجھنا ناممکن اے۔

”ادب دراصل صورت احساس کی نقش گری کا نام ہے یعنی جذبات و

احساسات کو موزوں اور دلآویز الفاظ میں بیان کر دینا ادب ہے۔ ادب تقریر و خطابت کی صورت میں نمودار ہو سکتا ہے، شعر و شاعری کے لباس میں جلوہ نمائی کر سکتا ہے ادب نثر نگاری کے مختلف پیرایوں میں نیرنگیاں دکھا سکتا ہے ادب اور معاشرے کا چولی دامن ک ساتھ ہے زندگی کی قدروں کے متعین کرنے میں یہ کارفرما ہوتا ہے۔ جمالیاتی شعور کو اجاگر کرنا اس میں توازن، توافقی، ہم آہنگی اور معیاری لطافت پیدا کرنا اس کا کام ہے شعور اخلاقی کو پیدا، اس کی تربیت کرنا ادب کے ذمے ہے۔“ (2)

اُس سماج و سچ ای فکر تے ادب پروان چڑھد اے جتھے لکھاریاں تے سوجھواناں نوں اہمیت دتی جاندی اے۔ اوہناں دی سوچ دا احترام کیتا جاند اے۔ انہاں دی گل سنی جاندی اے جتھے سوچ تے اظہار دی گھل ہوندی اے۔ ادب ای اک راہ اے جہدے نال سماج اپنی سچی روح لبھد اتے نواں شعور حاصل کردا۔ ادب داکم حیاتی نوں اگے ودھانا اے ایہی ادب تے سماج دا اٹوٹ ناتا اے۔ انسانی حیاتی کدوں کج اگے ودھی انسانی سوچ و چارویلے دے نال نال کئی روپ و ٹاندی رتی ایہہ لکھاریاں نے لکھتاں راہیں دسیا۔

ادیباں، مفکران، فلسفیاں اپنی لکھتاں تحریراں راہیں فکری تہذیبی رجحانات و سچ نہ صرف وادھا کیتا سگس ایہناں دی نمائندگی و سچ ڈھیر سانجھ پائی جس نال انسانی معلومات دا انسائیکلو پیدیا ودھدا گیا۔ نویں توں نویں ذخائر دریافت ہوندے گئے۔ لکھاری اپنے اکھراں نال اپنے آل دوالے دیاں مورتاں سامنے لیاند اے اپنی ثقافت نوں پیش کرداتے اوہنوں سانجھن داکم وی کردا اے:

”۔۔۔ معاشرتی ارتقاء جس نہج اور جس پیمانہ پر ہوتا رہا اس کی توضیح

اور نمائندگی کے لیے ادب اور فلسفہ ہی موزوں ترین ذریعہ تھا۔“ (3)

کسے دی دور دا ادب اوس عہد دا عکاس ہوند اے اوس ویلے دے سیاسی، سماجی، ثقافتی، معاشی، معاشرتی حالات دا ترجمان ہوند اے۔ ادب فن لطیف اے جس دا موضوع انسانی حیاتی اے جس دا احاطہ ناممکن نہیں۔ ایس

دادا رُہ کار ایہنا وسیع اے کہ ایس دی حد بندی اوکھی اے۔

انسانی گروہ اپنا اپنا سماجی ورثہ، ثقافت تے پچھان رکھدے نیں ایہہ سب نسل در نسل اگے ٹردا اے۔ سماج دا احساس تے فکارتہ طبقہ اپنے اپنے طریقے راہیں ایہدی سانجھ کردا تے اگلی نسل تک اپڑاند اے۔ ادب ساریاں اندر لیاں، باہر لیاں، سیاسی، معاشی، تہذیبی تے ثقافتی انگاں نوں سامنے لیا اے۔ اسلم پرویز لکھدے نیں:

”ادب چاہے تحریری ہو یا زبانی وہ زندگی کی لکھ سے ہی پھوٹتا ہے
لیکن کسی معاشرے کی تہذیبی اور سماجی زندگی کی گہرائیوں اس کے
رسم و رواج، عادت و اطوار، مذہبی رسوم اور دوسری چیزوں کی
بہتر عکاسی زبان و ادب کے ذریعے ہی ہو سکتی ہے۔“ (4)

ادب دیاں کئی قسماں نیں ادب بھانویں تحریری صورت وچ ہووے یا زبانی صورت وچ ایس دا بنیادی نقطہ انسان دی حیاتی اے۔ معاشی تے ثقافتی پکھاں دی ترجمانی تے نمائندگی زبان و ادب راہیں ای ممکن اے۔ مطلب ثقافت تے زبان و ادب دا آپسی گوڑھا تعلق اے۔ ایہناں دونواں نوں اک دو جے توں وکھ کر کے نہیں ویکھیا جاسکدا۔ کسے قوم نوں مضبوط ہون واسطے پہلے اپنی پچھان کرنی تے کروانی ضروری اے۔ لکھاری ایہہ کم بڑے سوہنے ڈھنگ نال کردا اے۔ ممتاز حسین لکھدے نیں:

”کوئی قوم مضبوط اس وقت بنتی ہے جب کہ اُسے بھرپور طور سے یہ
معلوم ہو کہ اس کا کلچر کیا ہے اور وہ اپنے اس کلچر کا اظہار اپنی ہی زبان
میں کرتی ہو۔“ (5)

کلچر حیاتی دی بانڈی پکان داناں اے کلچر معاشرے دی اوہ کلی اے جس راہیں اوس معاشرے دی سہان ہوندی اے۔ کلچر اوہ کتاب اے جیہڑی جمدے بال دے ہتھے آپ مہارے سکھن لئی آجاندی اے۔ ہر خطے دی اپنی ثقافت ہوندی اے جیہڑی اوس نوں دو جیاں توں ممتاز بناندی اے۔ ایہی سہان توماں دی پچھان شناخت ہوندی اے جس قوم دے کلچر دیاں جڑاں جنیاں مضبوط ہون گئیاں اوہ اتنی ترقی دے پینڈے طے کردی اے۔

ایس لئی کلچر توں جا نکاری واقعی ضروری امر اے۔

ثقافت راہیں اک عام فردی سوچ، احساس، جذبے تے قدر راں سامنے آؤندیاں نیں۔ ثقافت نوں ادب سامنے لیاندا اے ادب ثقافت دا ترجمان وی اے تے کسے حد تک سماج وچ تبدیلی دا ذمہ دار وی۔ عارفہ فرید پاکستانی کلچر کی روایات وچ لکھدیاں نیں:

” ادب نہ صرف کلچر کی عکاسی کرتا ہے بلکہ کلچر کو متاثر کرنے کی

صلاحیت بھی رکھتا ہے۔“ (6)

ادب تے کلچر دا آپسی گہرا رشتہ اے دونوں دی ترقی اک دوجے نال مشروط اے۔ ادب تے کلچر دی سماجی خصوصیت ”حیاتی“ اے ادب حیاتی دی تفسیر اے تے ثقافت وی حیاتی دی ترجمان اے۔ ادب ثقافت دے چنگے برے ہر پہلو نوں سامنے لیاندا اے اوہدی بہتری تے ترقی واسطے راہ وی سوچھاندا اے۔ ویلہ لنگھن دے نال جو بدلا آندا تے جو بدلا ویلیان دی لوڑ ہوندا اوہ سب ادب راہیں سامنے لیائی جاندی اے۔ عارفہ فرید لکھدیاں نیں:

” حالات بدلنے پر روایتیں بھی تبدیل ہو جاتی ہیں روایتوں کی

شکست و ریخت کا عمل جاری رہتا ہے لیکن معاشرہ کے تعلیم یافتہ

افراد غیر صحت مند روایتوں کو شعوری کوششوں سے جلد بدل سکتے

ہیں۔“ (7)

ریتاں روایتاں ثقافت دا حصہ نیں جہاں نال ثقافت دی پہچان ہوندا اے۔ ایہناں ریتاں نال ای ثقافت دی قدر و قیمت متعین ہوندا اے۔ ریتاں روایتاں دو قسماں دیاں نیں چنگیاں تے بھیڑیاں۔ چنگیاں ریتاں اک پاسے معاشرتی ترقی وچ سماج پاندیاں نیں تے دوجے پاسے ثقافتی ترقی دا باعث بندیاں نیں جدکہ بھیڑیاں قدر راں معاشرتی بگاڑ دا کارن بنن دے نال نال ثقافت دی ٹٹ بھج دا باعث بندیاں نیں۔ ایہناں رسماں دے بائیکاٹ وچ معاشرے دے پڑھے لکھے افراد اہم کردار ادا کردے نیں۔ بدلا ایڈی چھیتی نہیں ہوندا نہ ای آسانی نال لوک ایس نوں قبولدے نیں۔ کوئی وی تبدیلی لیان لئی صبر، جذبے، حوصلے دے نال مسلسل کوشش

ضروری ہوندى اے۔

”تہذیبی اور تمدنی اقدار کو یک لخت اور فوراً بدلنا ممکن نہیں، ان اقدار کی تبدیلی کی رفتار بہت سست اور بسا اوقات غیر محسوس طور پر ہوتی ہے۔“ (8)

قدراں، رواج، رسماں دابدلا سوکھا کم نہیں ایہہ صدیاں داپنڈاٹے کرن مگروں اپنی ہوند برقرار رکھن وچ کامیاب ہوندىاں نیں۔ جیکر ایہناں نوں ختم کرن دی صلاح یا اقدام کیتا جاوے تے ایہہ اکو دم تے چھیتی ممکن نہیں ایہدے لئی طویل عرصہ درکار ہوندا اے۔

ادب کسے وی دور دا ہوئے حیاتی نال جڑیا ہوندا اے ادب وچ جو کجھ پیش کیتا گیا جو پیش کیتا جا رہیا تے جو کجھ وی پیش کیتا جائے گا اوہ حیاتی نال جڑے وکھو وکھا انگاں دا عکس ہوندا اے۔ لکھاری ویلے تے ہو کے کج تخلیق نہیں کر سکدا۔ یچی امجد لکھدے نیں:

”ادب یا اچھے ادب کے مقاصد تو ہزاروں ہو سکتے ہیں مگر عظیم ادب کا سب سے بڑا مقصد یہ ہے کہ ہمیں زندگی اور اُس کی تہہ در تہہ پر اسرار طلسمات اور اُس کے آلام اور انبساط اور عشق اور کائنات اور خدا اور جبر اور فنا سے اُس کے تعلقات کی نوعیت اور انسان کی بے پناہ باطنی قوت اور پھر اُس کے تعلقات کی نوعیت اور انسان کی بے بنیاد باطنی قوت اور پھر اُس کی بے کراں مجبوری اور ہستی کے اس سارے سر بستہ راز کے بارے ہمارے عرفان کو بڑھا کر زندگی کے بارے میں ہمارے تئیر کو اور زیادہ کرے۔“ (9)

ثقافت انسان دی تخلیق اے ادب وی انسان دی تخلیق اے پر ادب نوں تخلیق کرنا ہر انسان دے وس دا کم نہیں۔ اظہار دی طاقت دے نال نال حساس تخلیقی صلاحیت رکھن والے ای پر اثر ادب تخلیق کر سکدے نیں۔ ڈاکٹر بلوچ کہندے نیں:

”ثقافت انسان کی تخلیق ہے، انسان اگر خدا کی تخلیق ہے تو ثقافت ہو

وہ چیز ہے جو انسان نے پیدا کی ہے۔“ (10)

کسے وی تھیں دی ثقافت اوہدے واسیاں دی ثقافت ہوندی اے صنعتی نس بھیج ثقافتی حیاتی نوں بدل رہی اے انج پرانی ثقافت دی ہوند خطرے وچ اے۔ ادب داکم روایتی ثقافت نوں برقرار رکھدیاں حیاتی دیاں نویاں راہواں اُتے ٹرن داؤل تے حل ممکن بنانا اے۔ سجاد باقر لکھدے نیں:

”ادیب معاشرے کو لفظوں کے حوالے سے زندگی دیتا ہے وہ

سوئے ہوئے لفظوں کو زندگی دے کر معاشرے کی بیداری اور

معاشرے کی زندگی کی ضمانت دیتا ہے۔“ (11)

کیوجے ادب داسر چشمہ تحریک احساس اے ایہدے معاون اظہار تخیل تے قوت مخترعہ نیں ایس دے خارجی روپ اوہ خوبصورت ہیئت تے خوبصورت پیرایہ اظہار نیں جیہڑا اکھراں راہیں تحریر داروہ وٹاندا تے خوشی داباعث بندے نیں۔ ادب انسان دے ذہنی خیالاں، جذبیاں تے احساساں دی ترجمانی یا انکاسی ایس انداز نال کردا اے پئی مصنوعی تے باطنی پوری دی پوری فوٹو تحریر وچ اُبھر کے سامنے آجاندی اے۔

ثقافت اک تسلسل تے ارتقاء اے ایہہ کسے اک جی دی ذات نہیں کسے ثقافت دی بہتری تے ترقی وچ

ادب داوڈ احصہ ہوندا اے ادب راہیں ثقافت نوں جیوند رکھن دے نال نال اگلی نسل دی تربیت تے اوہنوں اپنی پچھان دسن دا چارہ وی کیتا جاندا اے۔

ادب داروہ کوئی وی ہوئے اوہ حیاتی وچوں ای پنگر دا اے۔ اوہ حیاتی جہدے وچ لکھاری و سیا ہوندا پنگر یا تے پروان چڑھیا ہوندا۔ مکدی گل ایہہ اے کہ ادب تے ثقافت دی سانجھ ہمیش رہی اے۔ ادب ثقافت دا شیشہ ہوندا اے تے کسے ثقافت نوں حیاتی اوہدے ادب راہیں ملدی اے۔ پنجابی ادب وچ ایہدی وڈی مثال وارث شاہ دی ہیرا اے جہدے وچ پنجاب دی ثقافت جیوندی جاگدی دسدی اے۔ لکھاری جس سماج دارہن ہوندا اے اوہدے عکس اوہدی لکھت وچ اپنے آپ آجاندا اے۔ شیکسپیر دیاں لکھتاں وچ کدی وارث شاہ دی ہیرا والی ثقافت نہیں دسدی۔ کسے زبان دے لکھاری دی ثقافت اوہدیاں لکھتاں وچ ویکھی جاسکدی اے اوہدا اسلوب

اوپدی ثقافت دی ترجمانی کردا دسد اے۔ لکھاری جدوں تک اپنے اظہار وچ پورا آزادنہ ہونے کدے وی چنگا تے با اثر ادب تخلیق نہیں کر سکدا۔ جدوں حیاتی دی سطح اُتے ادب تے کلچر رل کے اک ہو جان دے نیں تے اوہ دے نال اوہ راہ دکھائی دیندے نیں۔ جہاں نال تو ماں دی تقدیر بدلی جاسکدی اے۔ قلم دی تلوار نال لکھاری نے جنگ کرنی ہوندی اے اوہناں ساریاں کمیاں کو جھان نال جو ساڈے اصل نوں وگاڑ ریاں۔

حوالے

- 1- خاور جمیل (مرتب)، ادب، کلچر اور مسائل، ڈاکٹر جمیل جالبی، کراچی: رائل بک کمپنی، 1996ء، ص 15
- 2- اسرار احمد خاں سہاوری، ادب اور اسلامی قدریں، لاہور: نذر سنز، 1960ء، ص 6,7
- 3- مجتبیٰ حسین، تہذیب و تحریر، ص 40
- 4- اسلم پرویز، پنجاب ادب اور ثقافت، لاہور: نگارشات میاں چیمبرز، ٹمپل روڈ، 1996ء، ص 85
- 5- ممتاز حسین، ادب اور شعور، کراچی: اُردو اکیڈمی سندھ، نومبر 1961ء، ص 137
- 6- عارفہ فرید، پاکستانی کلچر کی روایات، کراچی: رائل بک کمپنی رحمن سنٹر، 1993ء، ص 79
- 7- عارفہ فرید، پاکستانی کلچر کی روایات، ص 11
- 8- منیر احمد دہلوی، کتابت، ادب و آگہی، کراچی: مکتبہ افکار، سن، ص 101
- 9- یحییٰ امجد، فن اور فیصلے، لاہور: ناظم کتابیات، 1969ء، ص 10
- 10- خاور جمیل (مرتب)، ادب، کلچر اور مسائل، ڈاکٹر جمیل جالبی، ص 327
- 11- سجاد باقر رضوی، تہذیب و تخلیق، لاہور: مکتبہ ادب جدید، 1966ء، ص 46

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP39-58

☆ ڈاکٹر کرامت مغل

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

پنجاب وچ پنجابی صحافت

Abstract

This article is based upon the various aspects of Punjabi language journalism and its contribution to promote Punjabi literature. In English ruling region, the rulers used it for their own purpose. After the creation of Pakistan the role of journals, periodical, magazine, newspaper etc have pivotal role is discussed in this article. After the creation of Pakistan Punjabi journalism was not established as it was being expected, but before the partition many newspapers, (daily, weekly or fortnightly) were being published on large scale but their mission was based on the preaching of religion. But many Punjabi scholars also set new trends in Punjabi

journalism as Charan Singh published "Mauji"
a weekly paper of humorous writings. Now a
days new trends in Punjabi journalism have
been started which are playing positive role
to promote Punjabi language and literature.

انہوں نے 19ویں صدی کے وسط میں 'Mauji' نامی ایک ہفت روزہ جاری کیا جو پنجاب کے ادیبوں اور لکھاریوں کے لیے ایک نیا اور دلچسپ ادارہ بن گیا۔ اس دور میں تاریخی دے کئی موڑوں سے گزری ہیں۔ پنجاب کے ادیبوں کو اس دور میں اپنی زبان اور ادب کے لیے نیا اور دلچسپ ادارہ بنانے کی ضرورت محسوس ہوئی۔ اس دور میں پنجاب کے ادیبوں نے اپنی زبان اور ادب کے لیے نیا اور دلچسپ ادارہ بنانے کی ضرورت محسوس ہوئی۔ اس دور میں پنجاب کے ادیبوں نے اپنی زبان اور ادب کے لیے نیا اور دلچسپ ادارہ بنانے کی ضرورت محسوس ہوئی۔

”برا عظیم میں چھاپا خانہ وسط سولہویں صدی میں ایسٹ انڈیا کمپنی کی

آمد سے چوالیس سال قبل ہو چکا تھا۔“ (1)

ایس چھاپے خانے نے نوگوا (Gova) دے مقام اُتے 1556ء میں لیا نندا گیا جہدے نال علمی تے ادبی لحاظ نال وڈی تبدیلی متوقع سی۔ پر ایہدے وچ انگریزاں دا اکواک مقصد نظر آندا سی اوہ سی اپنے مذہب دا پرچار۔ اوہ ایہتھوں دے سب توں چلی ذات دے طبقے نوں اپنے نال رلاون دا چار کر رہے سن۔ ایس واسطے ملکہ برطانیہ دے حکم تے بہت زیادہ لوک اجھے وی ایہدے رکھلے جان دے سن جیہڑے مذہبی پرچار واسطے کم کردے سن۔ 1556ء وچ نوگوا (Gova) دے ساحل اُتے جہڑا چھاپا خانہ لیا نندا گیا اوہدے پچھے وی عیسائی مبلغاں دا ہتھ سی۔ اوہ اپنے مذہب دے پرچار واسطے پمفلٹ تے کتابچیاں نوں چھاپن واسطے ایہہ چھاپا خانہ ہندوستان لے کے آئے سن۔

برصغیر وچ انگریزی دی آمد نال تعلیمی میدان وچ وڈی تبدیلی وی چھاپے خانے دا ای کارن اے۔ کمپنی دیاں تجارتی سرگرمیاں سیاسی تے سماجی تبدیلیاں واسطے کم کرن چھاپا خانے تے مبلغاں نے بہت آسان کر دتا فیر چھاپے خانے نال اخباراں چھاپن داکم وی سیاسی مقصدنوں پورا کرنا سی۔ 1639 وچ انگریزاں نے جدوں ایتھے زمین خریدی تے مدراس پریزیڈنسی دی بنیہ رکھ دتی۔ اس طرحاں اوس نوں اپنے قدم جماون وچ ہور پکا پیڈھا راہ لہجہ گیا۔ سیاسی طور تے نفاق دا سلسلا شروع ہو چکیا سی اورنگزیب عالمگیر دے مرن وچوں انگریزاں دے ہور آسان ہو گیا اوہ انتشارتوں بھر پور فائدہ چکدے تجارت دی تھاں سیاسی رنگ وچ رنگے اپنے مقصد پورے کر دے دسدے رہے:

”اٹھارویں صدی کے پہلے عشرے تک ممبئی اور مدراس میں چھاپا خانے لگ چکے تھے لیکن ابھی تک اس عظیم ایجاد کو اخبار نویسی کے لیے استعمال کرنے کا خیال کسی ذہن میں نہیں آیا تھا۔ اس عرصے میں مقامی زبان کا ٹائپ تیار کر کے جتنی بھی کتابیں شائع ہوئیں وہ سب تبلیغ عیسائیت کیلئے تھیں۔“ (2)

مشنریاں نے اپنا کم عیسائیت دی تبلیغ ای رکھی ہوئی سی کدھرے وی اوہ کوئی موقع ہتھوں جان نہیں دیندے سن۔ کدھرے قحط پیاتے لا وارث پچیاں نوں عیسائیت قبول کروادتی۔ مشن ہسپتال بنا دتے، مقامی لوکائی خلاف مہم تیز کرن وچ ہندستان دے پریس نے وی بہت وڈا حصہ پایا۔ ایہہ مشنریاں دا ای کم سی کہ ہندوستان دیاں 14 زبانوں وچ انجیل مقدس دا ترجمہ کر کے پورے ہندوستان وچ ونڈیا گیا۔ بنگال دے علاقے وچ رام واسیوناں دے استاد کولوں ولیم کیری نے ”رعایا“ دی زبان سکھی۔ اس توں بعد کمپنی دے اک ہور گورنر جنرل وارن ہسٹنگز (1774-1785) نے دیسی زبانوں نوں سکھن دی گھاٹ محسوس کیتی ایتھوں دے وسنیکاں دیاں زبانوں ول دھیان دتا۔ اس توں وکھ ٹائپ تیار کروان وچ وی مدد کیتی۔

”29 جنوری 1780 کو جیمز آگسٹس ہکی James Augustus

Hicky نے Calcuta General Advertiser کے نام سے اخبار جاری کیا جو عرف عام میں ہیکی کاگزٹ Hickey's Gazette کہلایا۔ یہ برصغیر پاک و ہند میں پہلا مطبوعہ اخبار تھا۔“ (3)

ایس توں پہلاں مغلاں دے دور وچ خبراں دے نظام نے کافی ترقی کر لئی سی۔ ایس واسطے بادشاہواں نے وقائع نویس وی مقرر کیتے سی۔ مُڈھ وچ جیہڑے اخبار جاری کیتے گئے اوہناں وچ مرکزی حکومت نوں ای سب توں اہم رکھیا گیا تاں جے مرکزی حکومت ہر پارسے اپنا دھیان رکھ سکے اوس ویلے تک کمپنی دا تجارتی دور ختم ہو کے سیاسی دور شروع ہو چکيا سی تے ایس سیاسی دور نوں ہمیش قائم رکھن واسطے ای صحافت دا مُڈھ رکھیا گیا سی۔ کمپنی دے گورنر جنرل وارن ہیننگر نوں اس گل دا وی شدت نال پتاسی کہ مقامی لوکاں نال کوں گھ جوڑ رکھیا جاوے تے مقامی لوکاں دی دلچسپی واسطے ایہناں اخباراں رسالیاں وچ کیہ رکھیا جاوے۔ مقامی لوکاں نوں ایس لحاظ نال جوڑن واسطے مقامی زبانان نوں وی اہمیت دتی جاوے تے لوکائی دی زبان نال جوڑیا جاوے۔ ایس واسطے بہت وڈے کم کرن دا مُڈھ رکھیا گیا۔

”اسی دوران کمپنی کے گورنر جنرل وارن ہیننگر کو حکمرانی کے لیے رعایا کی زبان سیکھنے کی ضرورت کا شدت سے احساس ہوا چنانچہ اس کی ہدایت پر کمپنی کے ایک محرر چارلس ولکنس (1769-1849) نے پہلے بنگالی اور دیوناگری پھر فارسی کے نستعلیق ٹائپ ڈھالے۔“ (4)

ایس توں بعد انگریزاں نے مقامی زبانان ول دھیان دینا شروع کیتا ایس واسطے خاص جتن کیتے گئے۔ 1818 وچ بنگالی زبان وچ ”دگ درشن“ اخبار چھپیا مقامی زبان وچ صحافت دی نینہ رکھی گئی ایہدے پچھے مقامی بیداری شامل نہیں سی جیہڑے وسنیکاں دے حق واسطے اواز چکدے ایس واسطے ایہناں پچھے عیسائی مشنریاں تے انگریز سرکار دا ای ہتھ سی ہتھ سی جس نال مقامی لوکاں تے اوہناں دے عقیدیاں نوں وی نشانہ بنایا جاوے لگا

جدوں ہندوواں دے عقیدے نوں نشانہ بنایا گیا تے انتشار دی فضا جم پئی۔ اس دامونہہ توڑ جواب دیوں واسطے راجا رام موہن نے اگے ودھن دا حوصلہ کیتا۔

”راجا رام موہن رائے نے 1821 میں کلکتہ سے ”سمبد کو دھی“

جاری کیا۔ اس کے بعد بھوانی چرن سینہرجی نے ”بما چار چندریکا“

جاری کیا۔ اس کے بعد مزید بنگالی اخبارات جرائد جاری ہوتے

رہے۔ اس کے علاوہ فارسی، ہندی، گجراتی، مرہٹی اور تامل وغیرا بھی

اخبار شائع ہونے لگے۔“ (5)

ایس نے تحریک وانگ کم کیتا ہندستان دے واسیاں نے وی ایس پاسے بھر پور توجہ دینی شروع کیتی۔ مقامی زبانوں جدوں تھوڑی ودھوتری ملن لگی تاں ایستھوں دے لوکاں نے اکٹھے ہو کے کم کرن دی وی ہامی بھر لئی۔ فارسی وچ کم کرن والیاں دی تعداد ودھدی نظر آون لگی۔ ایستھوں دے وسنیکاں نے اپنے ادبی علمی تے تعلیمی سرمائے نوں فارسی وچ سمویا ایس لئی انگریزاں نوں ایہہ کدی وارے نہیں سی کھاندا کہ فیہ فارسی رائج ہوئے۔ دوجی گل ایہہ انگریز دے اوس ”دشمن“ دی زبان سی جس توں اوس نوں اپنی حکومت کھوہن لئی چارے کیتی سی۔ ایس واسطے فارسی زبان نوں مکانات ضروری بن گیا سی۔ انگریز نے فارسی زبان دا اثر ختم کرن واسطے فورٹ ولیم کالج وچ اُردو زبان دی ترقی واسطے کم کرن دی پیرینا کیتی اس نوں بھر پور سرکاری سرپرستی وی ملنا شروع ہو گئی۔ زبان نوں اسان بناون دے نال نال کئی پرانیاں زبانوں تے کتاباں دے ترجمے وی شروع ہوئے انگریز نے اک ہور فیصلا ایہ کیتا کہ فارسی دی سرکاری حیثیت 1830 وچ ختم کر دی اُردو وچ جام جہاں نما اک ہفتہ وار ایسٹ انڈیا کمپنی دی سرپرستی وچ شروع ہو یا پر اس نوں وی مجبور ہو کے فارسی وچ ای جاری رکھنا پیا۔

”لاہور کا پہلا چھاپہ خانہ کوہ نور نشی ہر گمکھ دیو نے 1850 میں قائم

کیا۔“ (6)

اس توں بعد جیہڑے اہم اخبار اُردو وچ شائع ہوندے رہے اوہناں وچوں مولوی باقر دا اخبار ”اخبار

دہلی، سرسید دے بھر اسید محمد دا اخبار 1837 وچ ”سید الاخبار“ مہینا وارسی۔ رائے بہادر پنڈت دھرناراین ولوں ”قرآن المسعدین“ سی بعدوں شوری داس دی ایڈیٹری وچ صدر الاخبار (اخبار الحقائق) ماسٹر رام چندرینی فواند الناظرین تے محبت وطن دھرم ناراین دا اخبار ”مالوہ اخبار“ ایہ ہندی تے اردو وچ سن۔ کچھن پرشاد دی نگرانی وچ ”ندا الاخبار“ تے ”بنارس گزٹ“ بابور گونا تھٹھے جاری کیتا اس توں وکھوی کئی اخبار نکلدے رہے پراوہ ایسے اہم نہیں سن۔ ایس دور وچ صحافت دی ترقی داسہر الارڈولیم بنگلہ نوں جاندا اے۔ جس گورنر جنرل دے عہدے تے رہ کے وی صحافتی آزادی واسطے راہ ہموار کیتی تے جان ایڈم دے پریس آرڈیننس نوں مکا دتا اوس دیاں لائیاں پابندیاں وی ختم کردیتیاں۔ ڈاکٹر طاہر مسعود ایہناں پابندیاں نوں انج ویکھدے نیں:

”نئے قانون میں ہر قسم کی پابندیاں ختم کر کے اخبارات کے لیے

ایک طریقہ کار وضع کر دیا گیا تھا جس کے مطابق اخبار نکالنے کے

خواہاں شخص کو درخواست جس میں اس کا نام اور دفتر کا مکمل پتا ہو

سرکار میں داخل کرنے کا پابند کر دیا گیا۔ اس درخواست کو ڈیکلریشن

کا نام دیا گیا۔ (7)

لیتھو دی چھپائی جدوں شروع ہوئی تے صحافت داکم ہو راسان ہو گیا کیوں کہ ٹائپ دی چھپوائی مہنگی پیندی سی۔ 1836 دے بعدوں ایس کھیتر وچ جو یں اک وڈا انقلاب آ گیا ہوئے کیوں کہ ہُن اخبار تے کتاب عام پڑھنہا رتک وی جاسکدی سی جو اس توں پہلے دولت مندوں دے ای ہتھاں وچ رہندی سی۔ کاتبان نے ٹائپ دی تھاں سؤنی لکھت نوں رواج دتا ہن کتاب واسطے خاص قسم دے پتھر دی تھاں صرف مسطر دی ای لوڑ پیندی۔ انگریز افسراں نے اخباراں تے رسالیاں دے چھپوان واسطے نوں آہر کرن وچ اپنی دلچسپی ظاہر کرنا شروع کردتی کیوں جے اوہناں نوں مغربی علوم نوں استھے پرچلت کرن واسطے جو چاہیدا سی اوہ مل گیا۔ 1818 توں لے کے 1857 تک انگریز حکومت نے سیاسی معاشرتی ترقی توں وکھ علم پھیلان واسطے وی اپنی وکھری حیثیت قائم رکھی تے اس نال انگریزی زبان نوں وی پھیلاندے رہے۔ پنجاب وچ جدوں ہندی تے اردو صحافت نوں لیاون دی سازش

رچی جا رہی سی تاں پنجابیاں نوں اس بارے کوئی چتتا نہیں سی۔ نہ ای اوس ویلے دے لوکاں نے اردو صحافت بارے کسے قسم دامتعصبانہ رویہ رکھیا۔

”پنجاب کے مسلمان تعصب اور تنگ نظری سے بلند ہو کر اردو کے دفاع اور اس کے فروغ کے لیے کمر بستہ ہو گئے۔ پنجاب میں اردو صحافت کی مقبولیت اور کامیابی کی دوسری وجہ خود اردو زبان کی سلاست سلاست ہے۔ پنجابی اور اردو کے بہت سے الفاظ مشترک ہیں“ (8)

پنجاب وچ اردو صحافت نے اپنے جھنڈے گڈنے شروع کیتے تاں پنجابیاں نے وی ایس پاسے دھیان دتا پر اوس ویلے سیاسی سازشاں پاروں گورکھی رسم الخط تے فارسی رسم الخط دا جو تھیرو اقامت کیتا گیا اوس نوں وی ورتیا گیا جویں مسکین علی حجازی لکھدے نیں:-

”پنجابی گورکھی رسم الخط میں بھی لکھی جاتی تھی اور اردو رسم الخط میں بھی۔ سیاسی عوامل نے صحافت میں پنجابی کا استعمال سکھوں تک محدود کر دیا اور سکھوں نے بھی صحافت میں گورکھی رسم الخط والی پنجابی کا استعمال شروع کیا۔“ (9)

پنجابی زبان تے صحافت دی ترقی واسطے کم کرن والیاں نے اس گل ول وی بھر پور توجہ دتی تے 1880 وچ ہفت روزہ لاہور گورکھ سنگھ ہوراں کڈھیا جو ایس دے مالک وی سن تے ایڈیٹری۔ اس توں اگلے ورھے ای مہینا وار وید پارک پنجاب وی نکلیا جیہڑا گورکھ سنگھ ہوراں نے ای کڈھیا۔ خالصہ پرکاش پنجابی تے اردو دوواں زبانان وچ چھپن والہفت روزہ لاہور توں ای نکلا رہیا جس دے مالک تے مدیر دیوان سنگھ بوٹا سن۔ خالصہ گزٹ ”بنت سنگھ“ ہوراں کڈھیا تے امرتسر وچوں سنگھ سبھا گزٹ (1893) ہفت روزہ وی لاہور سنگھ نے چھاپنا شروع کیتا۔ خالصہ سیوک سنگھ 1902 وچ جیون سنگھ نے چھاپیا۔ خالصہ دھرم پرچارک وی امرتسرتوں لاہور سنگھ

نے کڈھیا۔ 1849 وچ انگریز نے پنجاب اُتے قبضہ کر لیا سی۔ پنجاب دے شہر لاہور نوں علمی تے ادبی لحاظ نال جو مرکزی حیثیت حاصل اے اوہ کسے وی ہور شہر نوں نہیں مل سکی۔ ایہی وجہ سی کہ اُردو لکھن والیاں صحافیاں نے وی ایس ول آنا شروع کیتا۔ الطاف حسین حالی تے محمد حسین آزاد وگے لاہور آ کے کم کرن لگے کیوں جے اوہ جان گئے سن کہ اردو وی جمن بھومی لکھن وچ وی اوہدی عزت نہیں رہی ایس واسطے پنجاب دے سادہ لوح لوکاں نوں اپنی زبان توں دور رکھن واسطے گوکھیا جاوے بہت زیادہ پنجابی وی ایس پاسے جُٹ گئے۔ شفقت تنویر مرزا ہوریں کہندے نیں:-

”پنجابی نوں سبھ توں زیادا نقصان پنجابیاں نے ای پہنچایا۔ خاص طور

تے اوہناں پنجابی منشیاں نے جہڑے یوپی سی پی توں آئے منشیاں

دے نال مل کے اوپری زبان لکھن لگ پئے۔“ (10)

پنجابی صحافت دامنڈھ رکھن والے شہراں وچ لاہور تے امرتسر نیں سب توں ودھ نفٹ روزے ماہانے لاہور توں ای جاری ہونا شروع ہوئے۔ 1880 وچ گورکھی اخبار دے نال توں گورکھ سنگھ نے پہلی واہنفٹ روزا کڈھ کے پنجابی صحافت نوں شروع کیتا۔ ایس توں بعد پنجاب صحافت اپنی چالے ٹرپنی ایہہ مڈھلا کم مذہبی مقصد داں نوں مگھ رکھ کے ای کیتا گیا سی جو اٹھارھویں صدی دے مڈھ وچ انگریزاں نے شروع کیتا پنجابیاں نے ایہہ کم اک صدی دے عرصے توں بعد شروع کیتا جدوں بہت زیادا سکھاں نوں مسیحی بناون واسطے پرچار شروع ہونا شروع ہو گئے۔ تاں سنگھ سبھانے اس پاسے دھیان دینا شروع کیتا۔ اوہناں نے اخباراں تے جریدیاں نوں مذہبی طور تے اپنے مقصد داں واسطے ورتنا شروع کیتا۔ ایس بارے مسکین علی تجازی انج لکھدے نیں:-

”ان کے اجراء کا مقصد سکھ دھرم کا پرچار تھا۔ اخبارات و جرائد سکھ قوم

کی اصلاح پر زور دیتے تھے کبھی کبھار ان اخبارات میں کوئی ادبی

مضمون بھی چھپ جاتا تھا۔“ (11)

ایس توں بعد اک ہور شہر داناں اے جہدے توں پنجابی اخبار تے رسالے نکلدے رہے امرتسر وچوں

سنگھ سبھا گزٹ 1983 وچ لاہور سنگھ نے چھاپیا۔ ”خالصہ سماچار پنجاب خالصہ دھرم پرچارک“ نامی رسالے وی نکلدے رہے۔ نرگ نیارا پندرہاں روز انکلدا جہدے مدیر داناں نہیں سی۔ ”دیا سنگھ“ تے مدیر لاہور سنگھ نے 1901 وچ چھاپیا جو کہ اک پندرہواری سی۔ ایہناں دا وی مقصد اصلاحی ایہہ مذہبی رسالہ سی تے انگریزاں دے ”پرچار“ نوں روکن دا بہت وڈا جتن سی کیوں کہ اوہ پنجاب و اسیاں نوں مسیحی بناون دے چکراں وچ سن۔ ایہناں حالات وچ دوسرا راجیت سنگھ تے گردت سنگھ نے مذہبی تحریک چلائی جس داکم انگریز دے ”کارنامیاں“ دا جواب دینا سی ایہہ مذہبی تحریک ہولی ہولی سیاسی ہوندی گئی تے سیاسی طور تے ایس نوں بدنام کیتا گیا تاں سرکار نے دوواں سکھاں نوں جلا وطنی دی سزا دی۔ ایہناں دوواں سرداراں نوں جلا وطن کر کے حکومت ء برطانیہ نے امریکا گل دتا و تھے جا کے ایہناں نے غدر پارٹی بنائی تے اپنا اک پنجابی اخبار وی کڈھیا۔ ڈاکٹر نظیر حسین زیدی ہوری گڑکھی رسم لخط وچ نکلن والے اخباراں دی گنتی بارے دسدے لکھدے نیں:-

”ایک اندازے کے مطابق گورکھی رسم الخط میں 23 روز نامے 67

ہفت روزے 25 ماہنامے اور ایک سہ ماہی رسالہ جاری ہوا۔ (12)

فارسی رسم الخط وچ پہلا پنجابی اخبار ”امرت پتریکا“ سی جیہڑا 1896 وچ جلندھرتوں بھولا ناتھ بیرسٹر نے جاری کیتا۔ گجرانوالا توں ”بزم شعرا“ وی بانگے دیال نے جاری کیتا پر اس نوں سرکار نے بند کر دتا فیہ ایہناں راہ گیر پتریکا جاری کر کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹوریا۔ 1912 وچ جو شوا فضل الدین نے فیصل آباد توں ”پنجابی دربار“ جاری کیتا جس نوں بعد وچ لاہور وں وی کڈھیا گیا۔ ایس اخبار نے فارسی اکھراں وچ پنجابی صحافت واسطے بہت اہم کم کیتا۔ نویں لکھن والیاں نوں وی اوس وچ لکھن دی پرینا ملی تے پنجابی صحافت نال نویں ناں وی رلن لگے۔ ایہہ کلا رسالہ سی جدوں لاہور وچوں امی ”سارنگ“ ناں دا اک ہور رسالہ شروع ہويا۔ ایہنوں اک بہترین رسالے وجہوں جی آیاں نوں آکھیا گیا۔ لاہور وچ پہلا چھاپا خانہ منشی ہر سکھ دیو نے 1850 وچ لایا اوس چھاپے خانے داناں کوہ نور چھاپا خانہ رکھیا گیا۔ ایس لئی لاہور وچ چھاپے خانے وجہوں کم دا وی مڈھ نہیا گیا تاں لوکاں نے اس کاروبار وں دینا شروع کر دتا۔ لاہور وچ کتاباں دی اشاعت دے سلسلے وچ کم ہونا شروع ہويا

انگریزوں نے مسیحی پرچاراں لئی اس چھاپے خانے نوں دھڑ دھڑ ورتیا ایسے پاروں اگا نہہ جا کے صحافت دانواں دور چنگا تے بہتر ہو گیا۔ پنجاب وچ انگریزی اخباراں وچ انگریزی ہفت روزہ کرائیکل لاہور 1849 وچ جاری کیتا گیا جس نوں محمد عظیم نے شروع کیتا جو پہلا ورنیکلر اخبار سی۔

ایس اخبار نے پنجاب وچ سب توں پہلے صحافت دامنڈھ، ننھیا ایس اخبار دا مقصد صرف انگریز دے مفاد دی ترجمانی ای کرنا سی جو ایہ بڑے چنگے ڈھنگ نال کردار ہیا۔ برطانوی حکومت نوں ایس توں اپنے مقصد پورے کرنا سی ایس واسطے اوہ ایس دی بھر پور سرپرستی واسطے وی تیار رہندے سن۔ منشی محمد عظیم نے 1856 وچ گورکھی تے فارسی وچ شائع ہوون والا اخبار ہفت روزہ ”دی پنجابی“ جاری کیتا۔ پہلی فروری 1881 نوں لاہور توں انگریزی اخبار Tribune شروع کیتا گیا ایہہ دیال سنگھ مچھٹا تے سریندر ناتھ بینرجی دیاں جتناں توں شروع کیتا گیا پہلے ایفٹ روزادی شکل وچ جاری ہو یا۔ اس توں وکھ 1887 وچ نظام الدین دی ادارت وچ نیٹو گائیڈ لالہ درگا پرشاد نے ہارنجر پچھن سنگھ ولوں خالصہ خواجا احمد شاہ نے دی آرزو رتے سہ روزہ راولپنڈی توں پنجاب ٹائمز جہدے لالہ جیورام مالک سن تے مسٹر اے دیپ دی ادارت نال شروع ہو یا۔ ایسے ویلے ای مولانا ظفر علی خاں ورگے نوجوان صحافی وی ایس میدان وچ کد پئے۔

”مولانا ظفر علی خاں نے جولائی 1902 سے ”افسانہ“ کے نام سے سلیس اور فصیح اردو میں دلچسپ اخلاقی اور نتیجہ خیز انگریزی ناولوں کے تراجم کا ماہواری سلسلہ شروع کیا جو حیدرآباد دکن سے انگریزی مہینہ کی پہلی تاریخ کو 50 صفحے کے حجم کے ساتھ مطبع حیدرآباد پریس سے نکلتا شروع ہوا۔“ (13)

ایس توں مگروں مولانا ہوراں نے ”پنجاب ریویو“ وی جاری کیتا۔ نظیر حسین زیدی لکھدے نیں:

”پنجاب ریویو ایک اعلیٰ درجے کا علمی و ادبی ماہوار رسالہ تھا جو مولانا

ظفر علی خاں نے 1910 وچ جاری کیا۔ اس کا پہلا شمارہ اگست 1910

میں شائع ہوا۔ مقام اشاعت کرم آباد تھا اور یہ رفاہ عام سٹیم پریس

لاہور سے چھپتا تھا۔“ (14)

1947 وچ جدوں پاکستان وجود وچ آیا تاں پنجابی صحافت ول کوئی دھیان نہ دتا گیا کوئی اک اخبار یاں رسالہ وی پنجاب صحافت لئی مُڈھ نہیں سی رہیا۔ روزنامہ ”آغاز“ تے روزنامہ ”امروز“ نے پنجابی سپلی منٹ چھاپنا شروع کیتے جہدے وچ پنجابی لکھن والیاں نے اپنیاں تحریراں چھوانا شروع کیتیاں۔ سجاد حیدر تے احمد ندیم قاسمی ورگے وڈے ناں وی اوہوں سامنے آئے۔ پنجابی صحافت نوں پسماندا رکھن وچ بہت وڈا ہتھ اُردو صحافت دا وی سی کیوں کہ 47 دی ونڈ توں بعد پنجاب اندر پنجابی نوں کسے وی قسم دی سرکاری سرپرستی حاصل نہ رہی سکوں استھے اُردو زبان نوں لاگو کر دتا گیا جس کارن پاکستان دا سب توں وڈا صوبہ اپنی زبان توں محروم ہو کے جیون بتیت کرن لگا۔ جولائی 1950 وچ ”پنج ند“ رسالے دا مُڈھ علی شاہ ملتانی نے رکھیا تے کراچی وچوں اس نوں چھاپن دا آہر کیتا۔ اس توں اگلے ورھے ای پنجابی صحافت نوں موڈھا دیون لئی عبدالمجید سالک تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر وی میدان وچ اُترے تے اوہناں نے لاہور توں مہیناوار ”پنجابی“ جاری کیتا۔ جہدے وچ بہت سارے لکھن والے شامل ہو گئے۔ اوہناں وچ حمید نظامی، مولانا غلام رسول، عابد علی، عابد مرزا، مقبول بیگ، بدخشانی، احمد ندیم قاسمی وغیرہ دے ناں شامل نیں پر ایہہ رسالا وی زیادا دیر نہ چل سکیا۔ اس دی وڈی وجہ سی کہ ایہہ کسے وی سرکاری سرپرستی توں بغیر اپنا کم چھوہ رہیا سی۔ ایہدے وچ نظم، غزل، تواریخ تے افسانے وی چھپدے رہے جس توں ایہہ گل تیر کے سامنے آئی کہ پنجابی ادب نوں ترقی دیون وچ اس رسالے دا کم وڈا حصہ اے۔ محمد افضل خاں نے 1958 وچ مہیناوار رسالہ کڈھیا جس دا ناں پنج دریا رکھیا۔ ایس دے خاص نمبر اچھ رکھدے نیں۔ ایڈیٹر حکیم شیر محمد ناصر تے صوفی غلام مصطفیٰ تبسم دی نگرانی وچ ”پنجابی ادب“ ناں دا جریدہ 1960 توں 1965 تک جاری رہیا ایس دا کہانی نمبر پنجابی کہانی وچ سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ ایس توں بعد محمد آصف خاں دی ادارت وچ ایہہ چھپدا رہیا تے اچ کل منی پرنسی کہانیکا رپروین ملک ہوراں دی اگوائی وچ ایہہ چھپدا پیا اے۔ جیہڑا پنجابی ادب پڑھن والیاں واسطے چائن لیاندا اے اچ کل ایہہ سہ ماہی دے طور تے نکل رہیا اے۔ 1965 وچ لاہور وچوں ”لہراں“

نامی مہینہ وار رسالہ کڈھیا گیا ایس دی ادارت عبدالحمید احرار تے سید اختر حسین اختر کردے رہے۔ ایہدے وچ وی ادب دے ہر کھیتز وانگ چنگیاں لکھتاں چھاپیاں جاوون لگیاں۔ اختر حسین اختر دے چلانا کرن مگروں اج کل اوہناں دے پتھر سید عرفان علی اختر اس دی ادارت دے فرائض انجام دے رہے نیں۔ جدکہ نال ڈاکٹر سیدہ کلثوم اختر ساتھ دیندیاں نیں۔ بعدوں ہفت روزہ اختر ملتان وی پنجابی ایڈیشن شائع کردار ہیا جہدے وچ خالص پنجابی لکھتاں نوں چھاپن دا آہر کیتا جاندا رہیا لاہور دے ای اخبار ”ہلال پاکستان“ نے تے پشاور دے روزانہ اخبار ”بانگ حرم“ نے وی پنجابی صفحہ شروع کیتا جہدے وچ نویں لکھن والے سامنے آئے۔ پنجابی وچ فارسی اکھراں اندر مڈھلی صحافت بارے اقبال قیصر اپنی کتاب وچ انج لکھدے نیں:-

لاہورتوں اک ہور مہینا وار ”پنج دریا“ شروع ہو یا (ایہ پنج دریا افضل خاں ہوراں والا نہیں) ایہدے ایڈیٹر پروفیسر موہن سنگھ دیوانا ہوری وی رہے نیں۔ ایہ چوکھا چر پنجابی ادب دی سیوا کردار ہیا، ہولے پھل لیکھاں تے ساہت واسطے ”کنول“ ناں دا اک مہینا وار رسالا میدان وچ آیا جہڑا 1947ء تک ٹردار ہیا۔ (15)

پنجاب وچ باقاعدہ پنجابی صحافت دامنڈھ روزوار ”سجن“ توں بچھا جس نوں اک غیر پنجابی نے پنجابی وچ اخبار کڈھ کے مڈھ رکھیا۔ ایس داسہرا محمد حسین نقی ہوراں نوں جاندا اے جیہڑے کہ منجھے ہوئے صحافی سن۔ اوہناں نے روزوار سجن اخبار کڈھیا پنجابیاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا ویکھدیاں ای ویکھدیاں ایہ اخبار پورے پنجاب دامنیا ہو یا تے ودھ پڑھیا جاوون والا اخبار بن گیا۔ ایہہ 8 فری 1989 نوں پوری آب وتاب نال سامنے آیا ایہد مڈھ پنجاب دے دار حکومت لاہور شہرتوں امی ہو یا۔ پنجابی زبان تے پنجابیت نال جڑے لوکاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ بہت سارے جنونی پنجابی ایہدے نال بغیر کسے لو بھ جُگے جیہڑے اخبار وچ بغیر کسے پیسے تے مالی مفاد توں دن رات کم کردے سن اوہناں وچ ظفر یاب احمد جیہڑے ایڈیٹر وی سن۔ جمیل احمد پال، اقبال قیصر، صدیق بابر، عباس علی صدیقی، الیاس گھمن ایہہ سارے اوہ لوک سن جو پنجابی دے پرچار لئی مفت کم

کرن وچ جُھے رہندے۔ اٹھاں مہینیاں وچ ای ایس اخبار نے کامیابی دے جھنڈے گڈ نے شروع کیتے۔ کیوں جے ایہہ پاکستان وچ چھپن والیاں پنجابی اخباراں وچوں پہلا اخباری جوشہا مکھی اکھراں وچ چھپدا سی۔ بہت سارے لوکاں سمجھیا کہ شاید ایہہ دنیا وچ نکلن والا پہلا پنجابی اخبار اے جیہڑا سراسر غلط اے۔ چڑھدے پنجاب وچ سنکڑیاں دی تعداد وچ اخبار تے رسالے نکلدے آئے ہن۔ پاکستانی پنجاب وچ دیر نال کم شروع ہو جاوے دی وجہ ایہہ سی کہ ایس زبان نوں سرکاری سرپرستی نہیں ملی سی تے نہ ای اس نوں تعلیم دی زبان و جھوں متھیا گیا سی۔ شامڈرٹ ہوریں اپنے مقالے وچ ایوں لکھدیاں نیں۔

”لوکاں نوں اک بھلیکھا ایہ وی اے کہ ”سجن“ خورے دنیا وچ پہلا پنجابی اخباری ایہ گل نہیں ”سجن“ پاکستان وچ پہلا پنجابی اخباری دنیا وچ نہیں، دنیا وچ تاں ہزاراں اخبار مہینا ار ہفتا وار پندرہواڑے تہا ہی نکلدے ساڈے گوانڈھی دیس بھارت دے صوبے پنجاب وچوں کوئی دو درجن دے نیڑے روزانا پنجابی اخبار نکلدے نیں۔“ (16)

روزوار ”اجیت“ جلندھرتوں نکلن والا اک بہت وڈا اخبار اے اس دے ایڈیٹر ستنام سنگھ مانک نیں نال نال پنجابی ٹریبون، جگ بانی وغیرا نکلدے ہن اجیت اخبار تاں انگلینڈ وچ وی پنجابی اخباراں وچ سبھ توں ودھ پڑھیا جاوے والا اخبار اے۔ 1950 وچ کراچی توں ”پنج ند“ ناں دا اک رسالہ علی شاہ ملتان ہوراں چھاپے چڑھیا۔ ایہہ چھ مہینیاں بعد ای چھبنا بند ہو گیا سی۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے پتر افضل خاں ہوراں نے ٹمپل روڈ لاہور توں ”پنج دریا“ شائع کیتا۔ اس رسالے نے وی پنجابی ادب دی بڑی مدد دیکیتی تے پنجابی زبان دی سیوا کردیاں ودھیا نمبر چھاپے جو ایس شاہ حسین نمبر، وارث شاہ نمبر، کراچی مشاعرہ نمبر، عبدالمجید ساک نمبر، فخر زمان نمبر، کہانی نمبر وغیرا چھاپے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے پتر محمد افضل خاں توں بعد امجد علی بھٹی ہوراں نے ایس رسالے دے مدیر و جھوں کم کیتا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوریں صحافت دے ایس دور بارے کھوج پرکھ کردیاں

وچار دے نیں:-

”1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے رسالے پنجابی تے 1958 وچ

چودھری محمد افضل دے رسالے پنج دریا دا اجراء ہويا۔“ (17)

1960 دے دوران شیر محمد ناصر تے غلام مصطفیٰ تبسم نے ”پنجابی ادب“ دامڈھ رکھیا۔ ایس رسالے نے پنجابی زبان تے ادب دی سیوا وچ اپنا ناں کمایا تے اس نال جڑن والے لوکاں وچ آصف خان شفق تے تویر مرزا تے راجا رسالو وغیرا دے ناں سامنے آندے۔ ضمیمے دی صورت وچ پنجابی دے روزوار اخباراں وچوں آغاز ”امروز“ نے پنجابی صحافت دامڈھ ایوں رکھ چھڈ یا سی کہ ہفتاوار پنجابی صفحہ چھاپن دا پر بندھ کیتا۔ ضمیمے دی صورت وچ روزوار ”آغاز“ بارے ڈاکٹر انعام الحق جا وید لکھدے نیں:-

”روزنامہ آغاز لاہور دے پنجابی ضمیمے 1948 نوں ایس سلسلے دی

پہلی کوشش قرار دتا جا سکدا اے۔“ (18)

حسین نقی دے روزوار ”سجن“ توں بعد مدثر اقبال بٹ ہوراں دا اخبار ”بھلیکھا“ آیا۔ ایہہ پاکستانی دو جا پنجابی روزوار اخباراں۔ 1997 وچ 15 جنوری رمضان دی پہلی تاریخ نوں ایس اخبار دا پہلا پرچہ آیا۔ ایس دے کل چھہ صفحے سن۔ اس دا معیار اوہ رکھن دا جتن کیتا گیا سی جو کسے وی معیاری اخبار دا ہوندا اے۔ ایہدے وچ زبان وی ساد اورتی جاری سی تاں بے عام قاری تک آسانی نال گل اپڑ سکے۔ ایس اخبار دے پچھے اک تجربہ کار تے نڈر صحافی دا ہتھ سی تے آج تک ایہ اپنی پوری آب و تاب نال چل رہیا اے۔ مدثر اقبال بٹ دے ”بھلیکھا“ توں بعد ضیا شاہد نے ”خبریں“ ناں دے پنجابی اخبار نوں جاری کیتا ایس دا پہلا اخبار 31 جنوری 2004 نوں لوکائی سامنے آیا۔ اس نوں چار رنگاں وچ چھاپیا گیا جس دی ادارت دے فرانسس حسین شادا جمیل احمد پال تے خواجا پرویز نبھاندے رہے پر صرف کاروباری سوچ ہون پاروں 2007 وچ ایہہ اخبار ختم کر دتا گیا آج کل ڈمی دی صورت وچ کدی کدائیں نکلد اے۔ ایس دے بند ہون وچ سرکاری اشتہاراں دے نہ ملنا اک بہت وڈا کارن اے۔ اعجاز احمد پال دی ادارت وچ چھپن والا ”لوکائی“ یکم اپریل 2007 توں مسلسل نکل رہیا اے وسائل

دی گھات تے پنجابیاں دی اپنی زبان توں محرومی نے کسے وی ہور اخبار وانگ اس نوں وی اگے نہیں ودھایا۔ ایسے گل نوں وچاردیاں شامڈر بٹ اپنے مقالے وچ ایویں لکھدیاں نیں:-

”ایس اخبار دا حال وی ”خبریں“ ورگا اے۔ اصل وچ وسائل دی

کمی نے پنجابی عوام دی بے توجہی، پنجابی اخباراں نوں اگے

نہیں ودھن دیندی۔“ (19)

محمد حسین نقی ہوراں نے پنجابی صحافت نوں ہور ترقی دیوں واسطے روزوار ”سچن“ کڈھیا جو پنجابی دا اک معیاری اخبار بن کے سامنے آئی۔ پرائس دا خاتما وی جلدی ای ہو گیا کیوں بے سرکاری سطح اُپر پنجابی دی کوئی حمایت نہیں سی دو جا سرپرستی نہ ہون کارن کوئی وی اشتہار نہ ملدا تے پڑھن دا معاملہ ایس لئی کھٹے وچ پے گیا کہ تعلیم دی زبان وی پنجابی نہیں رہی سی۔ مدر اقبال بٹ ہوراں دی اگوائی وچ 1998 دسمبر وچ روزوار ”بھلیکھا“ شروع ہو یا جوانج تک پورے مان نال پنجابیاں داماں ودھارہا اے۔ اوہناں دے وچار نیں کہ:

”روزوار بھلیکھا کڈھنا میرا اک خواب سی، اس روزوار نوں میں پہلے

گجرانوالا شہر وچوں ہفتا وار کڈھدا رہیا ہن لاہور، گجرانوالہ تے

اسلام آباد وچوں اکو ویلے چھاپن دا آہر کیتا جا رہیا اے۔“ (20)

جانے پچھانے پتر کار ضیا شاہد ہوراں نے روزوار خبراں شروع کیتا تے اس نوں لاہور توں وکھ دُوجے شہراں تیکر وی اڑایا ایس نوں پنجاب اندر ڈھیر مانتا ملی پر اشتہاراں دی عدم موجودگی تے کاروباری نقصان ہون کر کے اس نوں وی بس اک ”ڈمی“ وچھوں ای زندا رکھیا گیا اے۔ اعجاز احمد پال ہوراں نے روزوار ”لوکائی“ داندھ پہلی اپریل 2011 نوں رکھیا جو چار صفحیاں دا اخبار صحافتی لحاظ نال اک نمایاں تے بھرپور اخبار اے پر اس دے مسئلے وی اپروکت دسے گئے اخباراں والے ای نیں۔ ایس اخبار وچ کالماں توں وکھ ہلکے پھلکے مضمون وی شائع کیتے جاندے نیں تے پنجابی صحافت دی تربیت واسطے اہم کردار ادا کیتا جا رہیا اے۔ اجو کے دور وچ وی پنجابی وچ کئی دبی رسالے نکل رہے ہن اوہناں وچوں سویرا انٹرنیشنل لاہور ایہہ جمیل احمد پال دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔

مدثر اقبال بٹ تے ریحان بٹ ہوریں ناگ منی مہینا وار پرچا کڈھدے نیں۔ پلاک (پنجابی انسٹی ٹیوٹ آف لیٹریچر آرٹ اینڈ کلچر) سرکاری ادارے وجوں کر رہیا اے ایس دا اپنا پرچار ”ترنجن“ مہینا وار نکلا اسی جس نوں اج کل سہ ماہی کر دتا گیا اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد دی ادارت وچ ”لکھاری“ نکل رہیا اے جس دے بانی اقبال زخمی ہوری سن۔ مقصود ثاقب ”پنجم“ ناں دا پرچا کڈھ رہے نیں۔ تنویر ظہور ”سانجھاں“ ناں دا پرچا ہرتن مہینے توں بعدوں چھاپدے ہن۔ پنجابی ادبی سنگت لاہور دے ممبر ”سنہیا“ ناں وی اک کتاب لڑی چھاپ رہے نیں جس نوں عاشق رحیل، ثناء و چدھڑ تے عبانہ نیل شادا ایڈیٹ کر دے ہن۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں ”پنجابی ادب“ دا پرچا تن مہینے بعدوں چھپد اے۔ صحافت بارے ڈاکٹر ریاض احمد ہوری لکھدے نیں:

”جو نیچو حکومت دے دور وچ رسالیاں تے ادبی پرچیاں نوں ڈکلیئریشن ملنا بلکل اسان ہو گیا۔ صرف درخواست جمع کروائی دی سی، جے 15 دن تک کوئی جواب نہ آیا تے ڈکلیئریشن مل گیا ہوندا سی۔ تے ڈکلیئریشن لین والا اوہ رسالا یا ادبی پرچا مسلسل کڈھ سکدا سی“ (21)

کھوج پرکھ دے حوالے نال ایچ ای سی (Higher Education Commission) توں منظور شدہ ”کھوج“ ہر چھ مہینے بعدوں پنجابی شعبہ پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹیل کالج لاہور ولوں چھپ رہیا اے۔ ہڑپا وسدے آتش کیانی ہوری سال وچ اک واری ”جوگی“ ناں دا پرچا کڈھدے نیں ایہی حال جاوید پنچھی دے ”پنچھی انٹرنیشنل“ دا وی اے۔ کھوج دے حوالے نال اک ہور پرچا ”لیکھ“ دے ناں توں ڈاکٹر ناصر رانا دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔ اک ہور سہ ماہی پرچا ”سنگری“، فصل حیات جیا، ظہیر حسین وٹوتے فیاض مگھیا نا کڈھ رہے نیں۔ نوجوان کھوجکار ظہیر وٹو ہوراں دی ادارت وچ اک سہ ماہی پرچا ”سنگری“ دے ناں نال چھپ رہیا اس دے نال اوہناں دے سنگی ساتھی فیصل حیات جیا وی موجود نیں۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں ”حق“ ناں دا پرچا کھدر پوش ٹرسٹ دیاں خبراں لے کے سامنے آندا اے۔ سانجھ وچارناں دا رسالا انوار اعجاز تے زبیر احمد آہر

کر رہے ہیں۔ ایسے ہی طرحاں افضل راز ہوری گجرات توں ”کانگاں“ چھاپ کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹور رہے ہیں۔ ایہہ کجھ پنجابی رسالیاں داڈ کرسی جو پنجابی ادب نوں ودھان وچ اپنا کردار ادا کر رہے ہیں۔ ایہناں وچ نوں لکھاریاں نوں لکھن ول پریر ناملدی اے تے ادبی تحریک نوں نواں لہو وی ملدا اے جس نال پنجابی لکھن والیاں دی تعداد وچ وادھا ہور ہیا اے۔

پنجابی انڈر ڈائجسٹ وچ جو کوئی اُپر لے درجے دا صحافتی کم نہیں ہو یا دنیا دے پہلے ”ریڈرز ڈائجسٹ“ دی طرز وانگ اتھھے کم ہوون دی گنجائش باقی اے۔ اردو والیاں نے ایس کمی نوں محسوس کیتا تے وڈے پیمانے اُتے ڈائجسٹ بازار وچ آنا شروع ہو گئے۔ جہدے وچوں ”سب رنگ“ سیارہ ڈائجسٹ، قومی ڈائجسٹ، خواتین ڈائجسٹ تے شعاع ڈائجسٹ نے وڈے پیمانے تے لوکاں نوں اپنے ول متوجا کیتا ویکھا ویکھی ہور وی کئے ای ڈائجسٹ آندے گئے پر پنجابی وچ حالت ماڑی ای رہی۔ ایہدے پڑھن والے بہت ای گھٹ ہوندے نہیں شاید ایس دا ایہ وی اک وڈا کارن ہووے کہ پنجابی زبان وچ ڈائجسٹ نہ چھپ سکے۔ پنجابی ڈائجسٹ دی تواریخ دے حوالے نال جمیل احمد پال ہوری انج روشنی پاندے ہیں:-

”پنجابی وچ ”پنجابی ڈائجسٹ“ دے ناں نال 1970 وچ دلی توں رسالہ نکلیا۔ ایہدے ادارے نے مگروں ”سکرین ڈائجسٹ“ وی کڈھنا شروع کیتا۔ لاہور وچ 1970 توں ای بیج دریا نے ڈائجسٹ داروپ وٹایا جو 1976 تک نکلا رہیا۔ ”چناب رنگ ڈائجسٹ“ دے ناں نال فیصل آباد توں جناب حاتم بھٹی تے اوہناں دے سنگیاں نے اک کتاب لڑی کڈھی۔ 1988 وچ ”پنجابی ڈائجسٹ“ دے ناں نال لاہور توں رسالہ نکلیا پر ایہدا اگست دا اکواک پرچا ای ستمبر وچ ساہمنے آسکیا۔“ (22)

”رویل ڈائجسٹ“ دے ناں توں افضل ساحر تے فیر بعدوں رضوان احمد و شیر ہوراں نے ڈائجسٹ

کڈھنا شروع کیتا پر ایہدے اٹھ (8) پرچے ای چھپ سکے ایہدے اندر وی بھرواں پنجابی ادب جیون دے ہر کھیتز بارے ہوندا سی۔ بعدوں ایہی رویل ڈائجسٹ نوں پندرھوار رویل لاہور دے طور اُتے کڈھیا جاون لگا جولائی 2007 توں اس دی ادارت کرامت علی مغل ہوری کر رہے نیں۔ ایہدے وچ ادبی خبراں، رپورٹاں توں دکھ لڑی وار تحقیقی لیکھ، قسط وار ناول وغیرہ شائع کیتے جا رہے نیں۔ پنجابی صحافت نے بہت زیادا ترقی کر لئی اے۔ پنجابی صحافت نال پنجابی ادب نوں وی ترقی ملی اے۔ نویں رسالے تے اخباراں آون نال نویاں لکھاریاں دی چنگی کھیپ تیار کرن وچ پنجابی صحافت دا بہت وڈا ہتھ اے جے پنجابی رسالے اخباراں دے چھین دی گنتی وچ وادھانہ ہوندا تے پنجابی ادب دے ترقی واسطے بہت کم نہ ہوندا۔

پنجاب وچ صحافت تے پرچا کاری بارے جو بہت کم ہو یا اوہ انگریزاں نے ای اپنے مذہبی مقصد واسطے کیتا فیہر سکھاں نے اس نوں اپنے مذہب واسطے ورتیا فیہر ایس نوں لوکائی واسطے وی ورتیا جاون لگا جہدا اکوای مقصد سی کہ زباناں وچ نویں ادبی کم نوں اک وڈے کھلا رول لے جایا جاوے۔ پریس دے آون نال ای دو جیاں زباناں وانگ پنجابی افسانے نوں ترقی ملی اے ایہدے اندر چھین والے بہت سارے رسالیاں نے پنجابی ادب نوں چارچین لادتے۔ دوجے کھیتز اں وانگ افسانے دے کھیتز وچ وی پریس آن نال انقلاب آ گیا۔ جس کر کے لکھاریاں نے ایس پاسے دھیان دتا تے ڈھیرو ڈھیرو مجموعے چھاپے چڑھن لگے۔

حوالے

- 1- طاہر مسعود ڈاکٹر، اردو صحافت انیسویں صدی میں، کراچی، فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء، ص 50
- 2- طاہر مسعود ڈاکٹر، اردو صحافت انیسویں صدی میں، کراچی، فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء، ص 51
- 3- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 1992ء، ص 51
- 4- عبداللہ یوسف علی، انگریزی عہد میں ہندستان کے تمدن کی تاریخ، کراچی، کریم سنز پبلشرز، 1967ء، ص 73
- 5- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 1992ء، ص 51
- 6- غلام حسین ذوالفقار، ڈاکٹر، پنجاب تحقیق کی روشنی میں، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 1991ء، ص 291
- 7- طاہر مسعود ڈاکٹر، اردو صحافت انیسویں صدی میں، کراچی، فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء، ص 83
- 8- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 1992ء، ص 68
- 9- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 1992ء، ص 68
- 10- شفقت تنویر مرزا، گل بات، لاہور، 256 جے ڈیفنس ہاؤسنگ سوسائٹی، 8 نومبر 2010
- 11- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اردو صحافت کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 1992ء، ص 69
- 12- نظیر حسین زیدی، ڈاکٹر، مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، کراچی، مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد، ص 54
- 13- نظیر حسین زیدی، ڈاکٹر، مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، کراچی، مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد، ص 82

- 14- نظیر حسین زیدی، ڈاکٹر، مولانا ظفر علی خان نحشیت صحافی، کراچی، مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد، ص 88
- 15- اقبال قیصر راتاں ہویاں وڈیاں، لاہور، رویل پبلیکیشنز، 24 امیر روڈ بلال گنج، 1992، ص 9
- 16- ثناء مدثر بٹ (مقالا ایم اے) پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار، لاہور، کالج برائے خواتین یونیورسٹی، (2006-08)، ص 21
- 17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء (1947-2007)، لاہور، عزیز بکڈ پوارڈو بازار، 2004، ص 29
- 18- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء (1947-2007)، لاہور، عزیز بکڈ پوارڈو بازار، 2004، ص 29
- 19- ثناء مدثر بٹ، پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار، مقالہ برائے ایم اے، لاہور، کالج یونیورسٹی برائے خواتین، (2006-08)، ص 37
- 20- مدثر اقبال بٹ، گل بات، لاہور، 41 پیلس مارکیٹ، بیڈن روڈ، 20 جنوری 2013
- 21- کرامت علی مغل (ایڈیٹر پنڈرھوار رویل)، لاہور، بہار کالونی نمبر 1، کوٹ لکھپت، پہلی توں 15 جنوری 2011، ص 7
- 22- افضل ساحر (ایڈیٹر)، مہینا وار رویل ڈائجسٹ، لاہور، 16 سی مکہ کالونی گلبرگ III، جلد 11، نمبر 3، مارچ 2000، ص 24

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP59-70

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

☆ ڈاکٹر شمیمہ بتول

نذر حسین سید دیاں ساراں**Abstract**

Najam Hussain Syed is the renowned personality of Punjabi literary Criticism. He created Punjabi criticism on western literary criticism. "Saran" is Najam Hussain's remarkable prose criticism, in which he wrote five essays on classic literature. These essays consist of folk tales and historical characters. In these essays he emphasized on feudal leader's maltreatings against their locals as well as in his writings he showed the sympathetic behaviors against poors. This is the reason that "Saran" has unique place in the critical literature.

نجم حسین سید نے صرف پنجابی دے مہان نقاد نہیں سگوں او ہناں داناں بطور نائک کار، شاعر تے پارکھ گوہ

گوچرا اے۔ اونہاں دی لکھت دی وڈی خوبی ایہہ اے کہ اونہاں نے پنجابی نثر لکھن لئی اردو نثر دی ریت نوں سامنے نہیں رکھیا۔ پنجابی وچ پارکھ پنجابی ادب دی پرکھ کردیاں اردو پرکھ توں لاجھ چکدے نیں جس پاروں اونہاں دی پرکھ کدی سچی نہیں لگدی کیوں جے اردو لکھاری انگریزی نثر دی لیہہ اتے لکھدے نیں جدوں نقل دی نقل پنجابی وچ آوندی اے تاں ایہہ معیاری نہیں رہندی۔ نجم حسین سید فاضلہ سادات خاندان دے گھر ۱۲ اکتوبر ۱۹۳۷ء نوں بٹالہ ضلع گورداسپور وچ جے۔ اوہناں مڈھلی تعلیم بٹالہ وچ حاصل کیتی تے گورنمنٹ کالج لاہور توں ایف ایس سی تے بی اے، لاہور توں ۱۹۵۸ء وچ ایم۔ اے انگریزی دا امتحان پاس کیتا۔ اوہ پہلاں اسلامیہ کالج لاہور وچ انگریزی دے لیکچرار مقرر ہوئے فیر ۱۹۶۰ء وچ سی ایس ایس دا امتحان پاس کیتا تے اکاؤنٹس دے شعبے وچ بھرتی ہوئے۔ ۱۹۷۲ء وچ پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی دے چیئرمین مقرر ہوئے اتھے اوہناں دے رفیق کار شریف کنجاہی، علی عباس جلاپوری، محمد آصف خان، ڈاکٹر سید اختر جعفری سن۔ ۱۹۷۷ء تک کم کرن مگروں واپس اکاؤنٹس دے شعبے وچ چلے گئے تے ۱۹۸۷ء وچ اکاؤنٹس جنرل دے عہدے توں ریٹائر ہوئے۔ نجم حسین سید نے پنجابی ڈرامے، شاعری، نثر تے پرکھ بارے انملیاں کتاباں لکھیاں جنہاں وچ کافیاں، چندن رکھ تے ویٹرا، باردی وار، جت آہر جگ ادھرے، طلب قصے دی، پیر کتھا، متے کال جگاڑ پھرے، سنیہڑے کون کونیاں دے۔ جنگل دار اکھا، تخت لاہور، سیدھاں، ساراں، سچ سدا آبادی کرنا اے تے خاکو چیڈ نہ کوئے شامل نیں۔

ساراں نجم حسین سید دی تنقید دی کتاب اے جیہڑی ۸۸ صفحیاں اتے مشتمل اے۔ ایس کتاب نوں پہلی واری ۱۹۷۴ء وچ مجلس شاہ حسین لاہور نے چھاپیا، دوجی واری ۱۹۸۸ء وچ ادم پبلشرز نے تے تہجی واری ۲۰۰۷ء وچ سچیت کتاب گھر نے چھاپیا۔ ساراں وچ کل ۵ مضمون شامل نیں۔

نجم حسین سید دے مضموناں اتے گل چھیڑن توں پہلاں ایہہ جاننا ضروری اے پئی اوہ پنجابی دے کلاسیکی ادب دے نال نال انگریزی ادب اتے وی ڈونگھی نظر رکھدے نیں۔ اونہاں اپنی پرکھ دی نینہہ اردو پرکھ دی نقل اتے نہیں رکھی۔ اونہاں دی پرکھ دا انداز انگریزی والا اے ایس لئی اونہاں نے ادب نوں تاریخ، ثقافت تے تہذیب دے تناظر وچ رکھ کے پرکھیا اے۔ اونہاں دا موضوع ترقی پسندانہ تے بہتی پرکھ مارکسی پرکھ دے کھیتر وچ اے۔ اوہ عام پارکھاں وانگوں اپنا نظریہ فن پارے اتے نہیں مڑھدے سگوں اوہدے اندرون اجیہاں گھنڈیاں

کڈھدے نیں کہ فن پارے دیاں خوبیاں دے نال نال اوہدا جمالیاتی حسن وی نکھر کے ساہمنے آجاندا اے ایہو کارن اے کہ اونہاں دی پرکھ تھیتی پرکھ دے نیڑے جا پدی اے۔ ناہیدر قادر لکھدیاں نیں:

"In his criticism we can find most of the new trends of literary criticism. He is progressive in his approach and has introduced many new critical approaches in punjabi criticism. He is a true scholar having his own wisdom a learned person having deep knowledge of new critical patterns prevailing in 1960's who introduces these theories in practical criticism and makes a marvellous contribution in this regard." (1)

عجم حسین سید نے پنجابی دیاں تن کلاسیکی داستاناں: ”ہیر رانجھا“، ”سوہنی مہینوال“، ”مرزا صاحبان“ توں علامتی پیرائے نال بیان کیتا اے۔ جدوں تک کوئی انسان اپنیاں حدوں وچ رہندا اے اوہوں تیکر اوہ ودھدا پھلدا اے تے سماجی روایتاں اتے ڈر رہندا اے۔ داستاناں دے کرداراں راہیں اونہاں دسیا اے کہ مایاں دی روک ٹوک اصل وچ وسیب، تہذیب تے سماج دیاں روایتاں نیں انسان جدوں وی انہاں نوں توڑنا چاہے تاں سماج دی لوکاٹی اوہدی مخالفت کردی اے۔ سماجی روایتاں دیاں حدوں اونہاں نے دریا تے تھل نال تشبیہ دتی اے۔ اونہاں دے نیڑے دریا پار کرنا، بھار پٹنایا تھلاں وچوں لنگھ کے اپنے محبوب (یعنی منزل) کول اپڑنا اصل وسیب دیاں جھوٹیاں روایتاں توں انکاری ہوون دا اظہار اے۔ دریا امید تے جذبے دا استعارہ اے لکھدے نیں:

”دریا ساڈا رکھا آہا۔ سانوں کھلرن توں، ابھرن توں، ابھرن توں

و دھن توں ورجدا۔ آپنے آپ توں باہر نکلنوں ورجدا۔ ساڈی سوچ
 اڈاری کولوں، ساڈیاں سپنیاں کولوں سانوں بچاؤندا۔ آپنی
 میں وچوں نکلکے آپنے توں ول و نجنوں ہٹکدا۔ دریا ساڈی مایاں
 دی جوہ دی حد آہی۔ مایاں دی سوچ دی، سار دیکھدا۔ اونہاں دے
 کرن دی، جرن دی حد۔ اونہاں دے دل دی حد۔ مایاں ولوں
 سانوں جو کجھ ملیا اوہ دریاؤں ارارای ہا۔“ (2)

نجم ہوراں دی لکھت دے کئی کچھ نہیں جے اک پاسے اوہ دریاؤں پرانی ریت نال تشبیہہ دیندے
 نہیں تے دو جے پاسے ایہنوں ہمت تے دلیری دے جذبے داناں وی دیندے نہیں۔ جے دریا منگاں تے
 سدھراں نوں اپنے کلاوے دی حد تیکر متھ کے رکھدا اے تے دو جے پاسے ایہو دریا جے بچھ جاوے تے فیروہدا
 رستہ کوئی نہیں ڈک سکدا۔

نجم حسین سید دے نیڑے روایتاں وچوں اک مڈھلی روایت مال و دولت اکٹھا کرن والا لچ اے ایس
 روایت نوں جاری رکھن لئی ہر کوئی اپنا واہ لا وندا اے۔ ایس حوالے نال مشتاق صوفی لکھدے نیں:

”طبقہ بندوسوں وچ لفظ مل وکدے ہن۔ لفظاں دی قیمت اونہاں
 دے اندر لے گن پاروں نہیں ہوندی، کاروباری لوڑاں پاروں
 ہوندی ہے۔ حکمران طبقہ لفظاں دامل متھدا ہے تے مڑ وسیب دی
 منڈی وچ اوہ سے بھاء لفظاں دے سودے مکدے ہن۔ لفظاں دا
 کاروباری مل لفظاں دی خاص ورتوں وچ ہوندا اے اجیہی ورتوں
 جیہڑی حکمراناں دے تحت دیاں لوڑاں پوریاں کرے۔ طبقہ بند
 ویہار چار سو رکھے مدعا بندے نوں بندے نال جڑن نہ
 دیوے۔“ (3)

نجم ہوراں نیڑے چیزاں بناون تے سائمن والیاں دی گنتی ایس نالوں ڈھیر ودھدا ہے پر سماج وچ ہیر تے

راجھے، مرزے تے صاحبان، سسیاں تے پنوں ایس و بہار دے سدھا ای انکاری رہے نیں۔ اونہاں ہمیشہ اوس دریا دروپ دھار یا اے جیہڑا کھلر کے اپنا راہ آپ بنا وندا اے ایہو کارن اے کہ ساڈے سماج وچ ایہو جے لوکاں نوں پسند نہیں کیتا جاندا۔

نجم ہوراں نے ہیر راجھے دے کرداراں دا وسیب نال موازنہ کر کے دسیا اے کہ ایہہ کردار پنجابی وسیب دے نیں اصل وچ ایہہ کردار معاشرے اندروں پھٹے نیں۔ ایہو کارن اے کہ ایہناں کرداراں وچ ہر اک نوں اپنا آپ دسد اے۔ ایہہ اوہ کردار نیں جیہڑے ہر دور وچ جیوندے نیں نویں نویں ڈھنگ راہیں سامنے آوندے نیں کیوں جے ایہہ کسے ڈرامے یا کہانی دا حصہ نہیں سگوں لوک کہانی دے جیوندے جاگدے کردار نیں لوک کہانی یا داستان اوہو ای ہوندی اے جیہڑی لوکاں دے اندروں پھٹے۔ ایہو گل نجم ہوراں نے اچ کیتی اے:

”لوک کہانیاں وچوں نکل کے ادب وچ پھیرا پاؤن نال ہیر ودا

مہاندر اہر نویں پورئی ودھیرے نو یکلّا تے رمز رتا ہو ویندا

اے۔“ (4)

نجم موجب رانجھا لالچی نہیں سی اونہوں اپنے پیودی جاگیر دا کوئی لالچ نہیں سی ایہو کارن اے کہ اوہ اپنے بھراواں کو لوں حصہ لتے بغیر خالی ہتھ ای ہیر نوں ویاہن لئی ٹریا:

نجم ہوراں دے نیڑے ہیر راجھے دے کردار علامتی نیں کیوں جے بندہ ایہناں وچ اپنے آپ نوں ڈھال کے ویکھدا اے۔ رانجھا اک امید اے چنگے و بہار، وسیب، نیکی تے اچھائی دی جیہڑی اڈیک سب نوں رہندی اے لوک لالچ پاروں اوہدی راہ تے نہیں ٹردے سگوں دنیاوی بکھیڑیاں وچ پے کے اوہدے بھراواں تے ہیر دے مایاں وانگوں لو بھدے کھو بے وچ پھس کے لالچی و بہار نوں اگانہہ ودھاندے آں نہ کہ رانجھے دی راہ تے ٹرن دا آہر کرنے آں۔ اوہ آکھدے نیں پی اسیں رانجھے دی اولاد نہیں سگوں اسیں تے اوہدے کچھ چھڈے ہوئے اوہدے بھراواں تے مالکی و بہار دی اولاد آں جیہڑے ایدھر او دھر بھٹکنے پھرنے آں۔ رانجھے نے موت نوں گلے لاکے اپنی منزل پالئی جدکہ اسیں اچ وی او تھے ای کھلوتے آں۔

”اساں رانجھن دی اولاد نہیں۔ اوہ تاں اساڈے جدی گھر تخت

ہزارے نوں چھڈ کے ٹر گیا آہا۔ اسماں اوہناں بھراواں دی اولاد ہاں
جیہناں تخت ہزارے دی بھونئیں نوں کچھ پوایا تے دکھ وکھ ٹکڑے

ملے۔“ (5)

نجم صاحب دی لکھت دیاں کئی پرتاں نیں۔ ایہنوں جدوں وی پڑھو کوئی نہ کوئی نوں پرت ساہمنے
آوندی اے۔ اوہ اک پاسے رانجھے دی موت نوں منزل نال تشبیہ دیندے نیں دوجے پاسے ایس گل ول
پریردے نیں پئی چالو ویہار (جیہڑا سدا توں کسے نہ کسے رنگ وچ چلدا آرہیا اے) نوں بدلن لئی اپنا کجھ حصہ
پالینے نہیں تے لڈن، قاضی، ملاں، موجود دھری، مالکی، رانجھے دے بھرا، بھر جائیاں، کھیڑے تے کیدو ورگے کردار
اج وی ساڈے وسیب نوں کھوکھلا کردے ہی پئے نیں۔ اج وی سولہویں صدی دے کسے رانجھے دی اڈیک اے پئی
اوہ آوے تے سماج وچ سدھار پیدا کرے۔

نجم حسین سید نے راجہ سلوان دی حاکمیت تے وڈیائی بارے دسیا اے جیہڑا اخلاقت نوں اپنے ساہمنے نواکے
اوہناں نوں مدھولدا اے پر خلقت دی اندرلی واج ایس مدھولن نوں نہیں قبولدی۔ پورن تے رسالو راجہ سلوان دے
پترن، رسالو پورن نوں جم دیاں ساراں اپنے آپ توں تے لوکائی توں نکھیڑ کے بھورے گل دتا تاں جے اوہ
خلقت اتے ڈٹ کے حکمرانی کر سکے۔ پورن دی مترئی ماں لونان نے اوہدے تے تہمت لا کے اوہنوں شاہی
دربار توں کڈھو اتا پر پورن خلقت نال رل گیا۔ پورن اصلوں عوام دانما سندھ اے تے سلوان شاہی دربار دا۔ پورن
نوں دو جیاں دے حق اتے مل مارن نال کوئی غرض نہیں جد کہ سلوان عوام نال کچھ دھرتے اوہناں دے حقوق اتے
ڈاکہ ماردا اے۔ جیویں:

”سلوان شاہی دی غینہہ کیہ اے۔ مل دی ات۔ آخر اں دی سانجھ
سہیڑ تے کھوہ کھس۔ پورن دا فقر ہے ہر رنگ دی مل نوں تہنا۔ مل توں
چھٹکارا بھرم توں چھٹکارا ہے۔ ہن پورن نوں کھل ہے۔ تھہ اوہدا
کرتار دا تھہ ہے۔ اوہ ڈھاوی سکدا ہے بناوی سکدا ہے۔“ (6)

سلوان وانگوں اوہدے منن والے وی ٹھگی، مکر، کھوٹ تے دو غلے پن دی ماہل وچ پھاتے نیں۔ پورن

نے فقر دی راہ اتے ٹرن لئی گورو گورکھ ناتھ دے ٹلے اپڑ کے جوگ لے لیا۔ پورن دی دعا پاروں سلوان دے گھر رسالو جمیا جیہڑا اوہا دو جا روپ سی۔ سلوان شاہی توں تنگ آ کے اوہنوں گدیوں لہا سٹیانج سیا لکوٹ دے لوکاں سکھ واساہ لتا۔ سلوان تے رسالو دی حاکمیت وچ ڈھیر فرق اے۔ سلوان نے ہمیش لوکائی توں دور رہ کے اوہناں تے تظلم کیتا جد کہ رسالو نے لوکاں وچ وس کے ظلم نوں جڑوں پٹیا۔ رسالو پورن دا ای روپ سی چھنے ظالم راٹھ دے ویہار خلاف آواز چکی تے امر ہو گیا۔ نجم حسین سید لکھدے نیں:

”رسالو سانوں پورن دے فقر دی دات ہے۔ پیڑھیو پیڑھی تے وار یو وارے رسالو نیلی اتے چڑھیا بار دیاں دھوڑاں پیا کچھدا ہے۔ ایہو اوہا جیون ہے۔ ساڈے نال اوہدی تاں ای نبھ سکدی ہے اوہ تاں ای رسالو رہ سکدا ہے جے بار وچ اوہا ہر قدم آگواہاں رہوے۔ اوہ نت سلوان دی گدی موہدی پیامارے نت سرکپ دیاں گوٹاں پیا پھنڈے۔“ (7)

نجم حسین سید نے سماج نوں دو ونڈاں وچ ونڈیا اے پہلا دھڑا حکمران طبقے دا اے جیہڑا اپنی لالچ لئی دو جے دھڑے نال دھرو پیا کردا اے۔ نجم ہوراں آکھیا پئی ایہہ دھرو شاہ حسین دے ویلے وی چلدا سی اج وی انجے ای اے پردے بھٹی تے شاہ حسین دو جے طبقے دی آگوائی کردیاں ہمیش ای ایس حاکم ثابری دیاں نیہاں نوں اکھیڑیا اے:

نجم ہوراں موجب اج وی حکمران تے اچے طبقے دا ای راج اے بھوویں اوہ شاہ حسین دے ویلے اکبر دا دور ہووے یا اجو کا اتلا دھڑہ میل ہمیشہ اوہو ای قانون لاگو کردا اے جیہدے وچ اوہ اپنا لالچ بھہوے۔ انجے ای اک ہور تھاں تے لکھدے نیں:

”لال حسین کون ہے۔ لال حسین ناں ہے ساڈی رانجھا بن وچن دی رتجھ دا۔ اوہ ناں ہے ساڈی جیون دی تانگھ دا ہون دی آس دا۔ اوہ ساڈے وسیب، ساڈے ویہار دیاں کوڑاں نوں چونک وچ لیا کے

کھولدا ہے۔ ایہہ کوڑا ان ڈٹھے ان پکھانے سانوں جمن لاء دے
 چمبڑے ہن۔ وت رہندی عمر اسماں سارے آپنی رت کھوا کے
 ایہناں نوں پئے پالدے ہاں۔ لال حسین ایہناں کوڑاں نوں اکھاڑ
 کے دکھا وندا ہے۔ مڑ آپنے ادم تے جیرے نال ایہناں نوں میٹن دا
 وسیلہ وی بندا ہے۔“ (8)

نجم ہوریں ایس حاکم ٹا بری دے دور نوں کھیڑیاں دا کوٹ آکھدے نیں اوہناں موجب حاکم ٹا بری
 بھانویں جنے وی طاقتو ہون شاہ حسین تے دے بھٹی نے ایہناں طاقتوراں دی جوہ دی اٹ نال اٹ و جا کے ہی
 چھڈنی اے۔ اوہناں نے ہر دور وچ حکمران طبقے دا ڈٹ کے مقابلہ کرنا اے۔

نجم ہوراں دی کتاب دا اخیر لا مضمون ”دلے دی کہانی“ اے تے اٹھاراں صفیاں اتے مشتمل ہون
 پاروں سبھ توں لمبا مضمون اے۔ نجم ہوراں نے دلے بھٹی دے قصے اتے وی چانن پایا اے پئی کس طرح دلا بھٹی
 امیراں نوں لٹ دا تے غریباں دی مدد کردا سی۔ اوہناں نیڑے دلا اصولوں ظلم، نا انصافی تے ہنیر دے خلاف کھلو
 جاون، لڑمرن تے جھکن داناں اے۔ دلے بھٹی دا حکمران طبقے نال کوئی ذاتی جھگڑا نہیں سی سگوں اوہ تے سماج وچ
 ہون والے ظلم تے نا انصافی دے خلاف لڑدا سی۔ دلا اوس و سبھی کندھ دے خلاف لڑیا جس پاروں لوکاں نوں
 بادشاہ اگے سجدہ کرنا پیندا سی۔ دلے نے ترکستان دے سوداگر علی دے گھوڑے کھولے تے بادشاہ نے دلے نوں
 گرفتار کروالیا۔ بادشاہ اکبر دلے نوں اپنے سامنے جھکانا چاہندا سی ایس لئی دلے نوں اوس باری وچوں گزاریا گیا
 جیہدے وچوں جھکیوں بغیر لنگھنا ممکن نہیں سی پر دلے نے اوتھے وی لتاں پہلاں لنگھائیاں تے اتلا دھڑ بعد
 وچ۔ ایس طرح اوہنے بادشاہ اکبر دی ایہہ سدھر وی پوری نہ ہون دتی کہ دلا بھٹی میرے سامنے سر
 جھکائے۔ دلے نے اپنی پھانسی وی ہس دیاں قبول کیتی اکبر بادشاہ دا خیال سی پئی دلا موت نوں سامنے وکھ کے
 میرے اگے سر جھکائے گا۔ نجم ہوریں لکھدے نیں:

”جیہڑی خبر دی باتشاہ نوں تا نگھ آہی اوہ اوہنوں نہ اپڑی۔ دلا
 جیہڑے رنگ جیویا او سے رنگ مویا۔ جد جیون دی واگ آپنے نینہہ

دے ہتھ دے پھڈی وت مرن جیون کولوں اڈرا کیویں
 ہووے۔ مرن دا ڈرنہ ہوون دا ڈرہے۔ ایہہ ڈراوہناں نوں ہوندا
 ہے جیہناں نوں ہوون دی سارنہ ہووے۔ دے نوں خبر آہی جے
 ساہواں دا مک جاون مرن نہیں ہوندا۔ آپنے نینہہ کولوں وچھڑن
 مرن ہوندا ہے۔ جینے ساری عمر ملاپ دا رس مانیا اوہ چھیکوے ہک
 پل دا وچھوڑا دی کیویں قبولے۔‘ (9)

نجم حسین سید تاریخ دی کل اچ تے آون والے ویلے دی کھوج وچ اے۔ پنجاب دی تاریخ دا اک وسریا
 ورقہ اے پر ایس ورقے دے حرفاں دا چانن اکھیاں توں دور رکھیا گیا اے۔‘ ساراں وچ ایہہ حرف مڑ بھکھدے
 دسدے نیں تے ایہناں دی لاٹ وچ ساڈا مہاندراسا نوں دسد اے۔ ایہہ مہاندر اے جیہدے نقش لوکاں نے
 آپ بنائے نیں۔ نجم ہوراں نیڑے لوکاں دی تاریخ بغاوت تے لڑائی دا دو جاناں اے۔ ایہہ بغاوت تے لڑائی
 لوک اپنے اپنے وچاراں راہیں عمل وچ ٹور دے رہندے نیں۔ لوکاں دا حکمراناں نال ٹکراؤ اصل حقیقت اے تے
 ایہہ حقیقت خلقت دی حیاتی نوں سچ وچ ڈھال دی اے۔ ایہہ سچ زمین تے جیہڑی جیہڑی شکل وچ وی ساہمنے آیا
 اوہنوں پچھانن دا ویلا آ گیا اے۔ پنی پیاں نوں پچھان دی لوڑ اے اوہ اپنی پچھان توں بغیر بے شکلے ہو کے زندہ
 نہیں رہ سکدے۔

نجم حسین سید نے سولہویں صدی دے سیاسی، سماجی تے معاشی حالات نوں مکھ رکھ کے لکھیا
 اے۔ راجنھا، پورن، پنوں، مرزا، مہینوال تے دے بھٹی دے کرداراں راہیں اوہناں نے اوس سمے دے پنجاب
 دی عام وسوں تے حکمران طبقے دے درمیان چلن والی کشمکش نوں سامنے لیاون دی کوشش کیتی اے۔ ایہناں
 کرداراں نوں اوہناں نے عام وسوں لئی ہیرودے طور تے ورتیا اے جیویں راجنھا۔ پورن تے دلا بھٹی ساڈی شکل
 نیں۔ حکمراناں دی دلیل نیں پورن کھٹو فقیر اے، راجنھا نامراد عاشق اے۔ دلا ڈکیت اے سواہیہ ساڈے وسیب
 دے حصے نہیں بن سکدے جد کہ نجم حسین سید آکھدے نیں کہ ساڈے ساٹھے وجود وچ پورن، فقیر دا یقین
 اے، راجنھن دے عشق دا سوپن اے تے دے دی بغاوت دا کوڑا اے۔

ساڈی رہت بہت سماج نال اے حیاتی دا مطلب ملکیت اے۔ بندہ اپنی بندیا ئی پاروں بندہ نہیں سگوں اپنی بنائی ملکیت پاروں اے جیہڑا مالک نہیں اوہ بندہ اے۔ جے بندہ مل پالے تے اوہ اپنی بندیا ئی نہیں مان سکدا۔ بندیا ئی تے مل وچ ڈھلا ویرا اے۔ ایہہ دونویں اکٹھے نہیں ٹرسکدے سگوں آپس وچ بھڑدے رہندے نیں ایہناں دے بھڑن نال ای تاریخ اگے ودھدی اے۔ پورن، پنل، رانجھن، مرزے، مہینوال تے دلے نے تاریخ نوں اگا نہہ ٹوریا اے۔ ایہہ ایہناں سبھناں نے بندے نوں مل دی تکرڑی وچ تولن توں انکار کیتا اے۔ مطلبی سماج وچ بندے نوں ورتوں دی شے نہ سمجھنا وڈا جرم اے ایہناں ایہہ جرم کیتا۔ پورن نے بادشاہی نوں دھکا دتا، رانجھن نے بھراواں دی مالکی چھڈی، پنل تے مہینوال نے تخت نامنظور کیتے۔ مرزے تے دلے بھٹی نے جاگیراں رد کیتیاں۔ ایہناں دا انکار اوس چالو سماج دیاں قدراں دا انکار اے۔ ایہہ انکار نہ مکن والی بغاوت دا اک سرا اے۔ ایس بغاوت وچ ایہناں نوں خود غرض مایاں نال لڑنا پیا۔ گھر بار چھڈنے پئے، جاگیراں نال لڑنا پیا، بادشاہواں نال بھڑنا پیا، جے رانجھا چاہوند اتے اپنے بھراواں نال رل کے اپنی ملکیت دے زور تے ہیر دارشتہ لے سکدا اسی۔ پنوں پیو دے سرتے سسی نوں ویاہ کے لے جاسکدا اسی۔ مرزا صاحبان نال رل کے جاگیرا تے قبضہ کر سکدا اسی پرایہناں نے ایہہ سودا نہیں کیتا کیوں جے ایہہ سودا موت دا پیغام سی۔ ایہناں جتن کیتا کہ وسیب وچ ملکیت دا سنگل زمین تے بندے نوں اپنی اصل بندیا ئی ول پرتا دیوے۔ بندیا ئی آزادی وچ اے آزادی ملکیتی سماج وچ نہیں لھدی۔ ملکیتی سماج دا اجاڑ ہی آزادی نوں جنم دیندا اے۔

نجم حسین سید نے اپنی تنقید وچ بغاوت دا سائنسی ویروا کیتا اے۔ جس ویلے بندہ اپنے آل دوال دے ویہار نوں ویکھدا اے اوہنوں بے شمار بھیڑاں دا پتا لگدا اے اک طبقے دا دو جے طبقے نال بھیڑ، بندے دا بندے نال بھیڑ، بندے دا قدرت نال بھیڑ ہوندا رہندا اے۔ ایہناں بھیڑاں دی سار نال ای سرت دی نینہہ بندی اے۔ سرت بندے نوں اگے ٹور دی اے تاں جے بھیڑ مک سکن، سرت بندے نوں سفر تے گھلدی اے۔ سفر وچ بندہ کھلو نہیں سکدا، کچھے نہیں مڑ سکدا، کچھے موت اے جے بندہ سرت دے سفر وچوں کچھانہہ پرت آوے تے موت اوس دا مقدر اے۔ رانجھا گھر پرتیا تے ماریا گیا۔ مرزا دانا باد گیا تے پھڑیا گیا، پنل کچج ول گیا تے سسی تھلاں وچ رل کے مرگئی۔ نجم حسین سید دے نیڑے ہمیشہ سختیاں سہن مگروں سوکھ لھدا اے۔ اوکڑاں نوں اوہناں موت

نال تشبیہہ دتی اے سوکھنوں اوہ موت گروں ملاپ نال ملاندے نیس۔ ایس لئی اوہناں دے مضموناں وچ ہلہ شیری اے پئی پچھانہہ وچھوڑا اے تے اگے ملاپ اے۔ اگانہہ ودھدیاں موت آوے تے ہس کے قبول کیوں جے ایہہ موت نری موت اے۔ دلے موت جھل کے حیاتی نال ملاپ کیتا کیوں جے دلے دی موت وچ حکمراناں دے چالو و بہار دے ٹن دی خوشخبری اے۔ دلے موت نوں قبول کے لوکاں نوں جیون دا ڈھنگ دتا۔ جے دلے دی موت حکمراناں دی تباہی دا الارم نہ ہوندی تے دلے بھٹی دا ذکر جرم کیوں ہوندا۔ دلے دا ذکر لوکاں دے دلاں وچ حکمران طبقے دے خلاف مچن والے بھانبر وچ چنگاری داکم دیندا اے ایہدے وچ لوکاں نوں اپنا آپ دسدا اے۔

نجم حسین سید ہوراں جیہڑا اسلوب اپنیاں لکھتاں وچ ورتیا اے اوہ اک عام پڑھناری عام فہم تے سمجھن یوگ نہیں کیوں جے اوہناں دا اپنا ذوق، علمی شعور، تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ انتہائی سلسلہ جھیا ہویا اے۔ اوہناں دا شمار نا صرف پاکستانی پنجاب سگوں مشرقی پنجاب دے اچے پارکھاں وچ ہوندا اے۔ اوہناں نے اپنیاں تنقیدی لکھتاں دی نینہہ مغربی تنقیدی دبستاناں اتے رکھی تے اصطلاحواں اپنے کلاسیکی ادب دے کرداراں دیاں ورتیاں۔ اوہناں دے نیڑے پنجابی اج جس مقام تے کھلوتی اے او تھے نویاں اصطلاحواں متعارف کروان دی نہیں سگوں پرانیاں اصطلاحواں کھولن دی لوڑ اے کیوں جے جدوں اسی کوئی انگریزی اصطلاح ورتنے آں تے اوہ دے پچھے اک خاص پچھوڑ ہوندا اے جیہدے توں ہر بندہ واقف نہیں۔ عفت عاشق نے شفقت تویر مرزادی رائے ان لکھی اے:

”نجم حسین سید پنجابی نوں رب دی خاص اک دین اے۔ نجم ہوراں اتے دو جے پاسیوں جھیراوی ایسے پاروں اے کہ اوہ اج وی دنیا وچ ساہ لیندے نیس تے نال گزریاں سمیاں نوں لے کے ٹر دے

نیس۔“ (10)

ویکھیا جاوے تے نجم صاحب دا اسلوب عام قاری واسطے مشکل تے پڑھے لکھیاں نوں سوکھا لگدا اے۔ نجم ہوراں ٹکسالی زبان نہیں ورتی سگوں اوہناں پنجاب دے پنڈاں وچ بولی جاوے والی زبان نوں ہی بیان

کہتا ہے۔ اوہناں نے کدی وی چالو و بہارنوں نہیں اپنایا سگوں نویکلے ڈھنگ پاروں پنجابی کلاسیکی ادب دیاں اصطلاحواں ورتیاں نیں۔ اوہ پنجاب دی جیہڑی جوہ دی گل کردے نیں او تھوں دے تناظر وچ بولی جاون والی بولی نوں اپنی لکھت دا ذریعہ بناندے نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ ہا، گڈیندا، تھی گئی، رہسی، آپنے، باتشاہ، بھومیں، آہی، لوہی، کھوہ کھسن، آہا، پرکھیدی، تھیوے، ہے، ٹھل کے، ہن، و ہندا اتے سدیندا اورگے الفاظ عام نیں۔ نجم حسین سید اچ پدھر دے تنقید نگار نیں۔ اوہناں دیاں لکھتاں تنقیدی وچاراں دا انملا نمونہ نیں جہدے راہیں اوہناں نے پنجابی ادبی پارکھاں نوں نواں شعور دتا پر افسوس اجو کے پارکھاں نے ایہناں دیاں لکھتاں توں بہتا اثر نہیں قبولیا کیوں جے ایہناں دیاں لیہاں اتے ٹرن لئی وسیع مطالعہ تے غور و فکر دی لوڑ اے جیہڑی ہر پارکھ دے وس دی گل نہیں۔

حوالے

- 1- Nahid Qadir, Dr, Impacts of English Criticism on Punjabi Criticism, An Analytical and critical study, 1947-2005, Thesis Ph.D, Lahore: University of Punjab, 2012, p145 and 166
- 2- نجم حسین، سید، ساراں، لاہور: سچیت کتاب گھر، تربیتی چھاپ 2007ء، ص 7
- 3- مشتاق صوفی، رت لیکھا (کتاب لڑی)، لاہور: پنجاب یونیورسٹی، ص 22
- 4- نجم حسین، سید، ساراں، ص 27
- 5- اوہی، ص 31
- 6- اوہی، ص 48
- 7- اوہی، ص 55
- 8- اوہی، ص 64
- 9- اوہی، ص 84
- 10- عفت عاشق، مہینہ وار ماں بولی مہاڑتے بلوگرانی، لاہور: کتاب ترنجن، جون 2002ء، ص 62

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP71-86

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

پاکستانی معیشت وچ پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری دا حصہ

Abstract

This article is the detailed study of Punjabi Film Industry and Pakistan Economy. The scholar has discussed that how the Punjabi Movies contributed to the progress of Pakistani Economy and proved that film as an Industry is very faithful for the economy of any country Pakistani Punjabi Film contributes significantly to a Nation's economy being well. In this research the researcher describes the characteristics of those Punjabi Movies which developed the country economy.

انسان دا معاشی مسئلہ انسان دے روئے زمین تے تخلیق ہون نال ای جم پیاسی۔ فیرویلے دے نال نال انسانی حیاتی وچ ایس دی خاص اہمیت ہوندی گئی، ہن انفرادی یا اجتماعی حیاتی داکوئی اجیہا کھیت نہیں جیہڑا بالواسطہ یا بلاواسطہ ایہدے توں متاثر نہ ہو رہیا ہوئے۔ N.Gregory Mankius اک کسان

ہون دے نال نال وائیٹ ہاؤس دی معیشت دا مشیر سی او بنے اپنی کتاب Principles of Economics وچ معیشت دی جیڑی تعریف کیتی اوس بارے انٹرنیٹ تے لکھیا اے پئی:

“The word economy comes from the Greek word Oikonomes, which means one who manages a household”.(1)

”معاش“ دالفظ یونانی زبان دے لفظ ”Oiknomos“ توں ماخوذ اے جس دے معنی نیں گھر بار دی دیکھ بھال تے انتظام کرن والا۔ معاش دا اکھر پہلی وار 1610 وچ بول چال وچ ورتیا گیا تے پہلا اکا نومسٹ آدم سمٹھ سی۔ انسان نے جدوں ایس دھرتی تے اکھ کھولی اوس ویلے اوہنوں اپنی حیاتی دی بقا تے سلامتی لئی بنیادی لوڑ آں مثلاً خوراک، لیڑے، وسوں دے رہن لئی مکان وغیرہ حاصل کرن دی کوشش کرنی پئی۔ ڈاکٹر مجاہدہ موجب:

”معاشی مسئلہ ہمیشہ انسان واسطے در دسر رہیا اے“۔(2)

ایہناں لوڑاں تھوڑاں نوں پورا کرن تے حیاتی نوں سوکھا بناون لئی انسان نوں علم ”معاشیات“ دی لوڑ پئی ایس علم نے انسان اندر ایہہ سُدھ بدھ پیدا کیتی کہ کنج گھٹ وسائل راہیں ودھ توں ودھ ضرورتاں پوریاں کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ معیشت تے معاشی نظام دادار و مدار معاشیات تے ہوندا اے۔ علم معاشیات دولت دی نوعیت پیدائش تقسیم تے دولت دے مطالعے نوں آکھدے نیں۔ Durbin ایس بارے آکھدا اے کہ:

“Economics is the intellectual religion of the day”.(3)

علم معاشیات نوں پہلاں پہل ”پولیٹیکل اکا نومی“ آکھیا جاندا سی۔ معاشیات، دولت، اشیاء، خدمات دی تقسیم تے تبادلہ دا علم اے۔ دولت بذات خود کوئی مقصد نہیں بلکہ ایہدے حصول دا مقصد انسانی

لوڑاں نوں پورا کرنا اے کیوں جے کوئی لوڑ ایہدے توں بغیر پوری نہیں ہوسکدی۔ انسان نوں اپنی فلاح لئی اشیاء (لباس، گھر، کرسی وغیرہ) خدمات (انجینئرنگ، ڈاکٹر، استاد، وکیل وغیرہ) دی لوڑ پیندی اے۔ جہدے لئی دولت، پیسے دا ہونا ضروری اے۔ ایہو وجہ اے کہ معاشیات وچ انسان دے ایہناں سارے افعال دا مطالعہ کیتا جاندا اے جہد تعلق انسانی حیاتی دے روزمرہ معاملات نال اے۔ معیشت کسے قوم دی معاشی ہیئت و ترکیب دا گویا لاندی اے۔ محمد منظور موجد:

”سادہ الفاظ میں ”معاشی نظام“ سے مراد ایسا اداراتی

سلسلہ Institutional Arrangements ہے جس کی

معرفت کسی ملک کے مادی اور انسانی ذرائع باہم کوششوں سے

ضرورت کی اشیاء و خدمات پیدا کرتے ہیں۔“ (4)

اشیا و خدمات دی پیداوار وچ وادھے داناں معاشی ترقی اے جس نال بہتر زندگی گزارن لئی معیشت وچ بنیادی تبدیلیاں لیان دا آہر کیتا جاندا اے۔ کسے وی معاشرے دی ترقی تے خوشحالی دا دار و مدار اوس دے معاشی مسائل تے اوہناں دے صحیح استعمال تے ہوندا اے۔ جیکر قدرتی وسائل موجود ہون پر معاشرہ اوہناں توں آشنا نہ ہووے تے اوہناں وسائل داضیاع ہوندا اے دودجے بنھے جیکر وسائل دی گھاٹ ہووے تے معاشرے دی معاشی ترقی دا عمل رک جاندا اے۔ ملکی معیشت دی ترقی تے خوشحالی لئی صنعتاں دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا اے۔ اوہ انڈسٹری بھانویں کوئی وی ہووے چینی دی صنعت، لوہے دی یا ٹیکسٹائل دی صنعتاں ملکی معیشت دی ترقی وچ اہم کردار ادا کردیاں نیں:

“Industries essential for the overall well-being of the country and run directly by the state” (5)

کسے وی ملک دی معاشی ترقی لئی صنعت دا کردار بڑا اہم مٹھیا جاندا اے کیوں جے ایس راہیں

صنعتی اشیاء تے صنعتی خام مال پیدا کر کے عوام دیاں ودھ توں ودھ لوڑاں پوریاں کیتیاں جان دیاں نیں۔ صنعتاں نوں تن حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ (1) گھریلو صنعتاں، (2) نکلیاں صنعتاں، (3) وڈے پیمانے دیاں صنعتاں۔ کسے وی ملک دی ترقی، خوشحالی، بقا دادار و مدار معاشی ترقی تے ہوندا اے۔ جناں معاشی نظام مستحکم ہووے اوہنا ای ملک ترقی دیاں راہواں تے گامزن ہوندا اے۔ معیشت دی ترقی نال بہت سارے ملکی وسائل بروئے کار لیاون نال وڈے توں وڈے مسئلے حل کرن دا راہ متعین ہوندا اے۔ بیروزگاری، غربت، افلاس، تنگ دستی دا خاتمہ ہوندا اے۔ جے ایہہ آکھیا جائے کہ معیشت توں بغیر کسے وی ملک دی بقا قائم رہنا ناممکن اے تے غلط نہیں ہوئے گا۔ انٹرنیٹ موجب:

“Its impossible for a country to do anything without a stable economy”. (6)

معاشی ترقی دے سٹے وچ بہتر حیاتی گزارن لئی معیشت وچ بنیادی تبدیلیاں پنکرائیاں جان دیاں نیں۔ کسے پسماندہ معیشت دی ترقی دا ترقی یافتہ معیشت ول مڑنا معاشی ترقی اکھواندا اے۔ کسے ملک دی قومی آمدنی وچ اضافہ توں مراد معاشی ترقی اے۔ فلم دا کھیتر وی ڈھیر موکلا ہون پاروں ایہنوں وی انڈسٹری دا درجہ حاصل اے ایہو وجہ اے کہ فلم انڈسٹری تے معیشت دا سمبندھ بڑا ڈونگھا اے۔ معیشت دے استحکام تے ترقی وچ فلم انڈسٹری دا بڑا ہتھ تے کردار ہوندا اے۔ Uzma Aleem موجب:

“Film as an industry is very faithful for the economy of any country”. (7)

ملکی معیشت دی ترقی تے زرمبادلہ کمان لئی فلمی صنعت دا کردار ڈھیر اگھڑواں وکھالی دیندا اے۔ کامیاب فلمی صنعت دی بدولت فلماں برآمد کرن نال زرمبادلہ دی رفتار تیز ہوندی اے۔ ملکی آمدنی وچ جناں وادھا ہوئے گا اوہنا ای ملک ترقی ول اگانہہ ودھے گا۔ انج دو جیاں صنعتاں وانگر فلمی صنعت وی ملکی آمدنی وچ وادھے دا سبب بندی اے۔

Sen دی تحقیق موجب وی فلمی صنعت صرف تفریح، پروپیگنڈے داسومہ ای نہیں ایہہ اجیہا طاقت وندمیڈیم اے جس راہیں قومی آمدنی وچ بے بہاوادھا کیتا جاندا اے۔ دنیا وچ کئی ایجیہے ملک نیں جنہاں فلمی صنعت دے ذریعے ملکی معیشت نوں سود مند کرن تے ودھان وچ ناقابل یقین حد تک حصہ اے۔ فلمی صنعت کئی پکھوں بڑی اہمیت دی حامل اے ملکی معیشت تے فلمی صنعت دا آپوں وچ بڑا ڈونگھا رشتہ اے۔ ایہناں دنواں دی ترقی اک دو بے دی تعمیر و ترقی وچ اہم کردار ادا کردیاں نیں۔ Georgina Grogory موجب فلم دی گلوبلی تے معاشی اہمیت انج اے:

“The Film business is of course globe and multinational”.(8)

فلماں جدوں نمائش لئی پیش کیتیاں جانداں نیں فلماں ساں دی ودھتوں ودھتوں ہوندا اے کہ فلماں سلور جو بلی (25 ہفتے)، گولڈن جو بلی (50 ہفتے)، پلٹینیم جو بلی (75 ہفتے) یا ڈائمنڈ جو بلی (100 ہفتے) منان۔ تاں ای فلماں بہترین تے ریکارڈ توڑ بزنس کر کے ملکی آمدن تے زرمبادلہ کمان وچ حصہ پاندیاں نیں۔ سینئر فلم جرنلسٹ ”طفیل اختر“ عرف دادا نے فلم دے معاشی پکھ بارے آکھیا:

”فلم تے معیشت دا تعلق گوڑھا اے جیکر فلم ہٹ ہو جاوے تے

نہ صرف پاکستانی آمدن نوں ٹیکس راہیں فائدہ پہنچدا اے سگوس

فلماں نال Related سارے لوکاں نوں جنہاں وچ فلماں ساں،

ہدایت کار، کہانی کار، اداکار، ڈسٹری بیوٹر، سینما مالکان، ٹیکسٹینز

وغیرہ ساریاں نوں فائدہ اپڑدا اے انج ملک وی خوشحال

ہوند اے۔“ (9)

پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری دے معاشی پہلو توں پہلاں پاکستانی معیشت تے پنچھی جھات ضروری جا پدی اے۔ پاکستان بنن مگروں 4.5 فی صد سالانہ شرح نال مجموعی قومی پیداوار دا وادھا ہویا۔

پاکستانی معیشت دی ترقی دی رفتار کدے وی یکساں نہ رہی ویلے دے نال نال لہا چڑھا آندار ہیا۔ عائنہ
رحمان موجب:

”مڈھ دیہاڑ توں ای پاکستان دے سیاسی، سماجی تے معاشی

حالات کوئی چنگے نہیں رہے۔“ (10)

قیام پاکستان توں بعد پاکستان دے حصے آن والے صنعتی یونٹ ملکی لوڑاں پوریاں کرن دے
قابل نہیں سن ویلے دے نال نال کراچی دی تجارت تے صنعت نال ملکی معیشت اگانہہ ودھن لگی ملک وچ
سرمایہ داری نوں فروغ دین لئی انڈسٹریل بورڈ تے صنعتی مالیاتی کارپوریشن قائم ہوئی جس نال معاشی ترقی دا
مڈھ بجھا۔ حکومت نے 1947ء وچ اک صنعتی کانفرنس وی منعقد کیتی جس وچ خام مال توں متعلقہ صنعتی
اداریاں دے قیام دی سفارش کیتی گئی۔ ایس توں اڈ 52-1959 تک کوریادی جنگ دے دوران پاکستان
نے اک آزاد تجارتی پالیسی تے عمل کریاں ہوئیاں بڑا زرمبادلہ کمایا۔ ایس عرصے وچ وڈے پیمانے
دیاں صنعتاں نے ڈھیر ترقی کیتی۔ ایہناں دہاکیاں وچ پنج سالہ منصوبے پاروں ملک دی معاشی ترقی وچ
بہتری آئی قومی آمدنی وچ 30 فیصد زائد اضافہ ہویا۔ 60 دے دہاکے وچ نمایاں کامیابی تے ترقی ہوئی جد
کہ 70ء وچ رفتار مٹھی پے گئی۔ 70 دے عشرے ملک دی خام قومی پیداوار وچ وادھا ہویا، برآمدات وی
بہتر ہوئیاں پر حکومت افراتفری زرنوں نہ روک سکی۔ ایہد اوڈا کارن بدلیاں حکومتاں تے منصوبہ بندیاں نہیں
جس پاروں اک حکومت نے نمایاں اقدامات دا فیصلہ کیتا جد کے دو جیاں حکمراناں ایہناں اقدامات نوں
دھک کے کسے دو جے کھیتزل موڑ دتا۔ 90-1980 دے ورہے زرعی ترقی دی رفتار تیز ہوئی ایس عشرے
نوں صنعتی ترقی دا بہترین دور وی آکھیا جاسکدا اے۔ 1991ء دے سے پاکستان دی فی کس آمدنی 400
ڈالر سی۔ اوس توں مگروں گھٹدی رہی۔ سید قاسم محمود نے مجموعی صورتحال بارے دسیا اے کہ:

”1991ء کے بعد بجائے اسکے کہ پاکستان کی فی کس آمدنی

سالانہ 400 ڈالر سے زیادہ بڑھتی، برابر کم ہوتی گئی۔ سیاسی

نظام کی ناپائیداری اور عاجلانہ فیصلوں کے باعث معیشت کی صورت حال تیزی سے خراب سے خراب تر ہوتی گئی۔ قرضوں کا بوجھ جو پہلے ہی بہت زیادہ تھا اس میں تیزی سے اتنا زیادہ اضافہ ہوا کہ ناقابل برداشت ہو چکا ہے۔“ (11)

2010-14ء ملک دی معاشی ترقی دستوں مرحلہ اے ایہناں ورہیاں وچ معاشی ترقی لئی بہت سارے اقدامات کیتے گئے عام بندے دی حیاتی دے مسائل تے مہنگائی وچ بے بہا وادھا ہو یا GDP دی شرح 4.1 فیصد رہی۔ پاکستانی معیشت دی موجودہ صورتحال بارے انٹرنیٹ وچ اے کہ:

“Pakistan ranks 147 out of 188 countries in the 2015 Human Development (HDI) with most indicators lower than most countries in South Asia”.(12)

پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری نے پاکستانی معیشت دی ترقی وچ ڈھیر سا نچھ پائی۔ کئی اہمیاں فلماں نیں جنہاں ریکارڈ برنس کیتا۔ برصغیر پاک و ہند وچ پنجابی فلم 1932ء وچ ”ہیر رانجھا“ بنی، پنجابی فلماں دا ڈھ ایس فلم نال بچھا۔ عمر عادل دے مطابق:

”لاہور وچ پہلی بولدی فلم بنی اوہ ”ہیر رانجھا“ اے جیہڑی 1932ء وچ بنی۔“ (13)

پاکستان بنن توں پہلاں بنن والیاں پنجابی فلماں لوک رومانوی داستاناں تے مبنی ہوون دے نال نال سماجی، ثقافتی، معاشرتی پکھوں وی دلچسپ تے یادگار سن۔ جد کہ پاکستان بنن مگروں پاکستانی فلم انڈسٹری دا ڈھ بچھا اوس ویلے فلم ساز، اداکار تے ہدایت کارنڈیر نے پہلی پنجابی فلم ”پھیرے“ بنائی جہدی نمائش 1949ء نوں چھوٹی عید تے ہوئی ایس فلم نوں پہلی پنجابی فلم ہون دے نال نال پاکستان دی پہلی

سلور جو بلی فلم ہون دا اعزاز وی حاصل ہو یا۔ روزنامہ ”اخبار“ موجب فلم ”پھیرے“ دی کامیابی:

”اس فلم کو پہلی پنجابی فلم ہونے کے ساتھ ساتھ پاکستان کی پہلی

سلور جو بلی ہونے کا اعزاز بھی حاصل ہوا تھا“۔ (14)

ایس فلم نے لاہور دے پیلس سینما وچ 25 ہفتے تے کراچی دے تاج محل سینما وچ 5 ہفتے مشہوری حاصل کر کے ملکی معیشت وچ ڈھیر سا نچھ پائی۔ ایس توں بعد فلم ”مندری“ نے بھارت وچ چنگا بزنس کر کے ملکی معاشی ترقی وچ سا نچھ پائی۔ ایس توں بعد شہری بابو، پتن، پائے خان فلماں نے چوکھا بزنس کیتا۔ فلم پائے خان بارے ”زخمی کانپوری“ لکھدے نیں:

”یہ فلم سپر ہٹ ہوئی“۔

چن ماہی تے دُلا بھٹی کامیاب ترین فلماں دا درجہ رکھدیاں نیں جنہاں نے ملکی معیشت وچ حصہ پایا۔ فلم ”دُلا بھٹی“ بارے کہیا جاندا اے کہ ایس فلم نے ”گولڈن جو بلی“ منائی۔ جد کہ فلم ”منگتی“ نے لاہور وچ ڈائمنڈ جو بلی منائی۔ ”یکے والی“ تے ”ماہی منڈا“ فلماں نے وی چوکھا بزنس کیتا جس پاروں باری ملک نے لاہور ملتان روڈ نے ایہناں فلماں دی کمائی نال ”باری“ سٹوڈیو بنایا۔ زخمی کانپوری موجب:

”باکس آفس پر ایک کامیاب فلم تھی“۔ (15)

فلم ”مکھڑا“، ”کر تار سنگھ“، ”تیس مارخان“ کامیاب ترین فلماں وچ نیاں جان دیاں نیں۔ ایہناں فلماں نے ریلیز ہون دیاں سارے پاسے دھماں پادتیاں۔ فلم ”تیس مارخان“ نے اوس ویلے گولڈن جو بلی منائی۔ رضا ہاشمی موجب:

”اس فلم نے پورے ملک میں گولڈن جو بلی منائی“۔ (16)

ایس توں اڈ حمیدہ، ہیرا رانجھا، جاپانی گڈی، بشیرا، ماں پتر، غازی علم دین شہید کامیاب ترین فلماں گنیاں جان دیاں نیں۔ فلم مولا جٹ بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہہ فلم اندازاً ڈھائی سال تیکر سینما ہال دی رونق بنی رہی ایہنے کامیابی دے سارے ریکارڈ توڑ دتے۔ ایس فلم نے بے شمار شہرت کھٹن دے نال

نال ملکی آمدنی وچ وادھا کیتا۔ زاہد عکاسی موجب:

”ہدایت کار یونس ملک کی اس فلم نے پاکستان میں سب سے

زیادہ بزنس کر کے جو ریکارڈ قائم کیا جواب تک قائم ہے۔ (17)

انج ای فلم جیدار، چن وریام، اتھراپتر، مفت بر، سالاح صاحب، نوکرتے مالک، بھریا میلہ، جٹ تے ڈوگر، کالا سمندر، عشق نچا وے گلی گلی، اُچاشملہ جٹ، دا، مہندی، دھی رانی، اچھو 302، تیس مارخان، ظلم دا سورج، کالے چور کامیاب فلماں اکھوائیاں۔ مڈھلے دور دیاں پنجابی فلماں دے معاشی کچھ بارے ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

”فیر عام خوشحالی پاروں فلماں دی مانگ وی ودھ گئی سی ایس کر

کے پنجابی دی جیہڑی فلم وی آوندی لوک اوہنوں ہتھ ہتھ لین تے

اوہ واہ واہ بزنس کردی“۔ (18)

1995-2015ء تیکر دیاں فلماں دے معاشی کردار اُتے گوہ کریئے تے ایہہ آکھیا جاسکد اے

کہ پاکستانی پنجابی فلم نے پاکستانی معیشت دے استحکام وچ حصہ ضرور پایا۔ 1995ء دیاں کامیاب فلماں وچ مندر، ات خدا داویر، قلندرا، مستانہ ماہی، خون دا حساب انتہائی کامیاب رہیاں۔ 1996ء وچ سخی بادشاہ، فوجا، رانی خاں، دو جی دار، غنڈہ گردی، فلماں نوں کامیابی ملی۔ 1997ء دے ورہے بس اک فلم ”کالا راج“ کامیاب رہی۔ 1998ء دے ورہے 4 فلماں بنیاں پر صرف ”چوڑیاں“ اجیہی فلم سی چھنے ڈائمنڈ جو بلی منائی تے کامیابی دے سارے ریکارڈ توڑ دتے۔ ایہہ فلم نہ صرف پاکستان سگوں پاکستانوں باہروی نمائش لئی لگی تے بے حد پسند کیتی گئی۔ انٹرنیٹ موجب:

“The years 1998 saw the release of Noor's Choorian, a Punjabi film that grossed 180 million rupees”. (19)

فلم ”چوڑیاں“ نے مجموعی لاگت توں اڈا 180 ملین دا بزنس کیتا۔ ایہہ فلم انتہائی کامیاب رہی جہنے نہ صرف پاکستانی پنجابی فلم انڈسٹری نوں پوری دنیا وچ معیاری فلم سازی دا ریکارڈ دواوا بلکہ فلمساز، دے نال نال ملکی آمدنی وچ وی چوکھا حصہ پایا۔ 1999ء وچ وی فلماں دی کامیابی دا تناسب ایہو رہیا۔ ”چوہدرانی“ تے ”نکی جی ہاں“ کامیاب رہیاں۔ حسن عسکری جیہڑے ایس فلم دے ہدایت کار نیں اوہناں آکھیا کہ:

”فلم چوہدرانی کامیاب رہی ایس فلم نے Extra

Ordinary Business کیتا۔ ایہہ عام کمرشل تے گھریلو

فلم سی“۔ (20)

2000ء وچ ”اشتہاری گجر“ تے ”مہندی والے ہتھ“، 2001ء وچ دل کچ دا کھڈونا، ہمایوں گجر نے بے پناہ کامیابی حاصل کیتی۔ 2002ء وچ نمایاں کامیابی والیاں فلماں وچ بیو خاں، عاطف چوہدری، بڈھا گجر، ارائیں دا کھڑاک شامل نیں۔ بقول پنجابی فلماں دے مصنف محمد کمال پاشا:

”ہمایوں گجر فلم نے 250 کروڑ بزنس کیتا جد کہ ایہہ فلم 70,75

لکھ دی لاگت نال بنی۔ فلم عاطف چوہدری وی بے حد

کامیاب رہی“۔ (21)

ایسے طرحاں 2006ء وچ بنن والی پنجابی فلم ”مجاہن“ نے زبردست بزنس کیتا جد کہ ایہہ فلم بقول سید نور 95 لکھ دی بنی پر ایس نے کروڑاں دا بزنس کیتا فلم ”چوڑیاں“، وانگر ایس فلم نے وی بے پناہ مقبولیت پائی پاکستان توں باہر وی نمائش لئی سینما گھراں وچ لگی تے بے حد پسند کیتی گئی۔ پنجابی دیاں ایہناں دوہناں فلماں نوں خاص کر ایہہ اعزاز حاصل اے کہ ایہہ ملک تے ملکوں باہر کامیاب رہیاں۔ 2007ء دیاں کامیاب فلماں وچ غنڈی رن، سوہا جوڑا تے محبتاں سچیاں، پتر ہمایوں گجر دا شامل نیں۔ اقبال راہی نے فلم ”سوہا جوڑا تے غنڈی رن“ دی کامیابی بارے لکھیا اے کہ:

”2007ء اس سال فلم ساز و اداکار نرگس کی دو پنجابی فلموں

”سوها جوڑا“ اور ”غنڈی رن“ نے فلم بینوں کو اپنی جانب

مبذول کیا اور گولڈن جوبلی سے کراس کر گئیں۔ (22)

ابھی گل کمال پاشا ہوراں وی آکھی کہ ”سوها جوڑا“، فلم نے ڈیڑھ کروڑ دا بزنس کیتا جد کہ ایس دی

لاگت اوہناں موجب 80 لکھ اے۔ اشفاق کاظمی پنجابی فلم سوہا جوڑا دی کامیابی بارے لکھدے نیں کہ:

”نرگس دی فلم ”سوها جوڑا“ نے ریکارڈ بزنس کیتا۔“ (23)

2008ء وچ ظل شاہ، تے سہاگن وی کامیاب رہیاں۔ 2009ء وچ ابا گجرتے عشق بے پرواہ

نوں وی مقبولیت ملی۔ 2010ء وچ سید نور دی فلم ”وہٹی لیکے جانی اے“ دساں فلماں وچوں کامیاب

رہی۔ شیراز حسن نے اپنے مضمون Rise and Fall of Pakistani Cinema مطابق:

“We witnessed the year 2010 as being

the worst ever year in the history of

Pakistan Film Industry where only seven

films managed to release, out of which

only one Punjabi movie "Wohti Lay Key

Jani Aay" by veteran director Syed Noor

was declared successful. It did a business

of almost Rs. 8 million in just two

days". (24)

2010ء دا ورہا پاکستانی فلم انڈسٹری دے زوال دا باعث رہیا۔ ایس ورہے صرف اکو فلم نے

کامیاب بزنس کیتا۔ اوہ وی پنجابی فلم ”وہٹی لیکے جانی اے“ جس دے ہدایت کار سید نورسن۔ ایس فلم نے

صرف دو دنوں دے اندر 8 ملین دا بزنس کیتا ایس پنجابی فلم نوں بے پناہ کامیابی تے شہرت اوس ویلے ملی

جدوں فلم انڈسٹری انتہائی ماٹھی حالت وچ سی۔ 2011ء وچ سید نور دی فلم ”جگنی“ کامیاب رہی۔ 2012ء وچ ”اچھا گجر“ تے ”شریکا“ او سے سال بنن والیاں کامیابی نال ہمکنار فلماں نیں۔ 2014ء وچ بنن والی فلم ”نصبو“ فلاپ رہی۔ پنجابی فلم دی لاگت پہلاں پہل ہزاراں فیر لکھاں تے ہن کروڑاں تیکر اپڑ چکی اے۔ جد کہ اج دے دور وچ اک چنگی فلم 3 توں 5 کروڑ روپے وچ بن دی اے۔ جیکر فلماں معیاری، جدید ٹیکنالوجی تے چنگے بجٹ نال بنن تے اوہناں دا بزنس وی چوکھا ہون دی اُمید ہوندی اے۔ اج بے ہالی وڈ، ہالی وڈ، ہالی وڈ دی فلم انڈسٹری دنیا دی پہلے نمبر دی انڈسٹری اے تے اوہا کارن ایہو ای اے کہ اوہناں دیاں فلماں وڈے بجٹ حکومتی تعاون تے امداد پاروں نہ صرف اپنے ملک سگوں ملکوں باہروی تھیر اپیہہ کماندیاں نیں۔ پاکستانی پنجابی فلماں دی کامیابی دے تناسب وچ کمی داوڈا کارن ایہہ اے کہ ہن فلماں MM35 دی تھان Digital سسٹم تے منتقل ہو گئیاں نیں جیہڑا بڑا قیمتی تے مہنگا نظام اے۔ وڈے وڈے سینے غیر ملکی انڈین تے انگریزی فلماں نوں سکرین دی زینت بنان تے ٹل پئے نیں جس پاروں نہ صرف پنجابی فلماں ول بلکہ اردو قومی فلماں دارحجان وی گھٹد اجا رہیا اے۔ انڈیا بمبئی وچ بھانویں فلم اک دن مگروں لگے پر پاکستان سینما ماکان اپنے سینے لاون وچ دیر نہیں کردے۔ کیوں بے سینما ماکان دام مقصد صرف تے صرف پیسہ کمانا اے ایسے لئی اوہناں اپنے سینما نوں ملکی قومی فلماں تھان غیر ملکی فلماں لاون دی سونہہ کھالئی اے کہ جسٹراں وی ہوئے پیسہ ہٹو ریا جائے۔ اج وی بے بیرونی فلماں تے پابندی لائی جائے تے پنجابی فلم دا عروج ممکن اے۔ پنجابی فلماں دے ہدایت کار مسعود بٹ جہاں تقریباً 89 دے نیڑے پنجابی فلماں دی ہدایت کاری کیتی، اوہناں آکھیا:

”جدوں تیکر انڈین فلماں نہیں سن آئیاں تے پنجابی فلماں

سینماواں دی زینت سن۔ اوہناں کول بے شک Resources

نیں پاکستانی فلماں جدید لیبارٹری نہ ہوون پاروں پچھاں نیں

جدوں وی چنگی پنجابی فلم بنے گی چنگے Digital سینما وچ لگے

گی اوہ ارج وی پہلاں وانگر ریکارڈ بزنس کرے گی۔“ (25)

ابھی گل سید نور ہوراں آکھی:

”نہ اردو نہ پنجابی فلم نوں زوال آیا ایہہ زوال سینما نوں آیا۔

پہلاں پہل گھر نکے تے سینما وڈے سن لوکی سینما گھر آندے سن

ہن جدوں سینما Equipped ہو گئے تے اوہناں انڈین فلماں

لاناں شروع کردتیاں۔“ (26)

فلمی شخصیتاں موجب پنجابی فلماں دے زوال دا کارن جدید ٹیکنالوجی نوں نہ ورتن و اے تے اوہ سارا ملہ سینما لکان دے کھاتے پان تے بضد نہیں کہ اوہ غیر ملکی فلماں اپنے سینے دی سکرین تے سجا کے اپنے لو بھ وچ رُجھے نیں۔ قصور اصل وچ دونواں دا اے جیکر فلم ساز، ہدایت کار، کہانی کار چنگیاں، معیاری، گھریلو اصلاحی، سماجی، کامیڈی فلماں بناون گے تے اوہناں نوں یقیناً عوام وی پسند کرے گی تے دیکھن لئی سینے ضرور آئے گی جہاں نال فلمی گروہ تے سینما لکان دا فائدہ وی ہوئے گا۔ دو جاسب توں ودھ فائدہ ملکی معیشت نوں ہوئے گا ملک خوشحال ہوئے گا۔ کسے وی ملک دی ترقی تے خوشحالی دا انحصار معیشت دی ترقی نال منسلک اے۔ فلم انڈسٹری دی ترقی تے خوشحالی نال جیہڑے ٹیکس حکومتی آمدن وچ جمع ہوندے نیں اوہناں نال ملکی معاشی نظام دا استحکام تے مضبوطی یقینی ہوندی اے۔ جیویں فلمی صنعت دی معاشی اہمیت بارے ”رحمان مذنب“ نے ”ڈرامہ اور تھیٹر“ وچ آکھیا:

”فلم کی صنعت خوب منافع آور ہے لوہے، شکر، کاغذ اور کپڑے

کی صنعتوں کے مقابلے میں امتیازی شان رکھتی ہے۔“ (27)

فلمی صنعت دا شمار ملک دیاں وڈے پیمانے دیاں صنعتاں جہاں وچ لوہے دی صنعت، چینی بنان دی صنعت، دفاعی سامان بنان دی صنعت، وغیرہ دے برابر سمجھی جاندی اے۔ جیویں ایہہ صنعتاں زرمبادلہ کمان تے ملکی آمدنی وچ اضافے دا سبب بندیاں نیں انجے ای فلمی صنعت ملکی معاشی ترقی وچ وادھا

کردی اے۔ فلمی صنعت ترقی کرے تے ملک وی خوشحالی دیاں راہواں ول گامزن ہوندا اے ایس لئی کوئی وی نہیں چاہندا کہ اوہدی انڈسٹری یا فلم انڈسٹری ختم ہووے تے معاشی نظام تباہی دا شکار ہو کے معیشت دا پہیہ جام ہووے۔ اسحاق احمد موجب:

”مختصر یہ کہ فلم آرٹ نے انسان کے دل و دماغ کو کنٹرول کرنے کے لیے نئی راہیں کھول دیں اور آج کوئی بھی ملک یہ گوارہ نہیں کر سکتا کہ اسکی فلم انڈسٹری کمزور ہو“۔ (28)

ضرورت ایس امردی اے کہ فلمی صنعت دی بحالی تے بقاء لئی منصوبہ بندی کیتی جائے۔ تاں جے پاکستانی فلم انڈسٹری اوہی 70 والا عروج تے کامیابی حاصل کر سکے دنیا دیاں دو جیاں فلم انڈسٹریاں دا مقابلہ کر کے اپنی وکھری تے امتیازی سہان کر اسکے۔ جیویں ”روزنامہ آواز“ وچ لکھیا اے:

”فلم انڈسٹری کی بحالی کے لیے آج بھی ایسی فلموں کی ضرورت ہے جو باکس آفس پر جو بلیاں منانے کے ساتھ کروڑوں کا بزنس کریں اس کے لیے فلم سازوں کو باقاعدہ منصوبہ بندی کرنا ہو گی“۔ (29)

جیکر پاکستان وچ حیاتی تے حیاتی توں متعلق سچیاں کہانیاں تے مبنی معیاری فلماں بنائیاں جان تے غیر ملکی فلماں دے اوہ نہ صرف مقابلے تے پورا اترن گئیاں سگول کامیابی نال ہمکنار ہو کے زرمبادلہ کمان دا باعث وی بنن گئیاں۔

حوالے

1- <https://bizfluent.com/importance of economics>

2- مجاہدہ، پنجابی ادب ایک تعارف، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2012ء، ص 12

- 3- <http://12biz.blogspot.com>
- 4- محمد منظور، اصول معاشیات، لاہور: علمی کتب خانہ، 1985ء
- 5- Abdul Hamid, The Pakistani way of Life and Culture,
Lahore: United Press, Y.N. P.75
- 6- <http://answer.yahoo.com/Importance of economy>
- 7- Uzma Aleem, Portrayal of Muslims in Indian Movies, M.A
Thesis, Lahore: LCWU, 2004, P.12
- 8- Georgina Gregory, Career in Media and Film, London: Saga
Publication, 2007, P.125
- 9- طفیل اختر، (فلم جرنلسٹ) گل بات، لاہور: 11 نومبر 2016ء
- 10- عائشہ رحمان، جدید پنجابی لغت و تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ، (پی ایچ ڈی)، لاہور: لاہور کالج
برائے خواتین یونیورسٹی، 2014ء، ص 1
- 11- سید قاسم محمود، انسائیکلو پیڈیا پاکستانیکا، لاہور: 2008ء، ص 892
- 12- www.worldbank.org>country>overview
- 13- محمد ریحان (مدیر)، ناگ منی، 2014ء، ص 25
- 14- روزنامہ اخبار، 17 ستمبر 2016ء، ص 5
- 15- زخمی کانپوری، یادگار فلمیں، لاہور: سٹی بک یونٹ، 2012ء، ص 102
- 16- رضا ہاشمی، جہاں تک دیکھا، لاہور: پرائم ٹائم پیلی کیشنز، 2006ء، ص 102-105
- 17- زاہد عکاسی، سلطان راہی، لاہور: جمہوری پبلیکیشنز، 2010ء، ص 123
- 18- شہباز ملک، چائن، لاہور: تاج بک ڈپو، 1962ء، ص 20

- 19- en.wikipedia.org>wiki>cinema of Pakistan
- 20- حسن عسکری (فلم ڈائریکٹر)، گل بات، لاہور: 31 اکتوبر 2016ء
- 21- محمد کمال (مصنف فلم)، گل بات، لاہور: 11 نومبر 2016ء
- 22- اقبال راہی، برصغیر پاک و ہند کی فلمی تاریخ، کراچی: سنگ میل پبلی کیشنز، 2013ء، ص 79
- 23- اشفاق کاظمی، اکتوبر 2007ء، ص 33
- 24- Shirazhassan.blogspot.com
- 25- مسعود بیٹ (فلم ڈائریکٹر)، گل بات، لاہور: باری سٹوڈیو، 10 نومبر 2016ء
- 26- سید نور، (فلم ڈائریکٹر، مصنف)، گل بات، لاہور: ای ایم ای سوسائٹی، 3 نومبر 2016ء
- 27- رحمان مذنب، ڈرامہ اور تھیٹر، لاہور: ادبی ٹرسٹ، س ن، ص 325
- 28- اسحاق احمد، فلم ڈائریکشن، لاہور: مکتبہ پریس، س ن، ص 28
- 29- آواز، (روزنامہ)، 2016ء، ص 5

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP87-100

☆ ڈاکٹر فیصل چما

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

شاہ پوری لہجہ

Abstract

Richness of language lies in its dialect. Punjabi language is very rich as it has many dialect , which are spoken in various areas , localities. Every accent has different words and style of pronunciation. In this article, the researcher has described the similarities and dissimilarities between trails of ' Shahpuri's' accent and other accents. This acticle is basic source to have a full insight of "Shahpuri dialect.

پنجاب پنج دریاواں دی دھرتی اے ایس خطے نوں وکھو وکھناواں نال یاد کیتا جاندا رہیا۔ کدی ایس نوں سپت سندھو یعنی ست دریاواں دی دھرتی آ کھیا جاندا ہاتے کدی وہیک تے کدی ایس نوں ہپت ہندو آ کھیا گیا۔ اج دا پنجاب انتظامی لوڑاں پاروں سنگڑ گیا، ایس دیاں سرحداں اڈواڈ سے وچ وکھو وکھ رہیاں۔ کدی ایہہ چڑھدیوں دلی تے لہندیوں وادی لمغان تیکر کھلریا ہو یا سی۔ ایس دیاں حدیں بارے عبد الغفور قریشی لکھدے ہن۔

”پنجاب دے علاقے دیاں حداں پاکستان تے ہند دے مشرق و
مغرب وچ اناہلہ ڈویژن توں اٹک تیکر تے شمال جنوب وچ
راولپنڈی توں بہاولپور تیک پھیلیاں ہوئیاں نیں۔ 1900ء تیک
دے پنجاب دے نقشے اُتے جھات ماردیاں دلی توں نوشہرہ تیک تے
بہاولپور توں ہزارے تیک سارا پنجاب ای سی۔ 1947ء وچ
پاکستان دے وجود وچ آون نال پنجاب دی کٹ ودھ ہوئی تے
ایس دیاں حداں سکڑ کے رہ گئیاں“۔ (1)

اج توں پہلے دا پنجاب کتھوں تیکر کھلر یا ہو یا ہا۔ جیویں کہ برصغیر اُتے ڈھیر تو ماں حکومت کیتی تے لاکڑی
اپنی لوڑ موجب ایہدیاں سرحدوں وچ وادھا گھاٹا کر دے رہے۔ پنجاب دیاں سرحدوں دے وادھے گھاٹے
پاروں دو جیاں جوہاں نال آون جاون گھنڈا گیا ایس تاریخی عمل دا اثر اتھے بولی جاون والی زبان اُتے پیا۔ پنجابی
دے اڈواڈ روایاں کچھے کچھے جغرافیائی کارن وی ہن۔ جیویں ایس دھرتی اُتے پہاڑ، دریا تے صحرا تے رنگ لبھدے
ہن۔ ایس لئی ہک خاص طرح دے ماحول وچ رہن وجہوں ایس بولی دی لفظی تے لہجی وچ وی نکھیڑا پوندا
رہیا۔ گریسن نے پنجابی نوں اڈواڈ لہجیاں وچ ونڈیا۔ اوہ لکھدے ہن:

“The Bari Doab between the Ravi and
sutlej) the dielect of punjabi shows sign of
increasing influence of Lahnda Spoken in
Majhi on the west of the Ravi (in the
Rechna Doab between the Ravi and
Chenab) The Labor dielect of Punjabi” (2).

مشرق ولوں دا علاقہ باری دوآبہ آکھواندا اے جتھے دریائے راوی تے ستلج ویدھے نیں۔ جد کہ
دریائے راوی جد کہ پچھم دے علاقہ رچنا دوآب دے ناں نال مشہور اے۔ دریائے راوی تے چناب ایس علاقے

وچ ماجھی بولی جاندیاے ماجھی پنجابی بولی دا لہجہ اے جس اُتے لہندی دا ڈھیر اثر اے۔

“The language which I called Lahnda differ but slightly from the language of the East of the Rechna Doab and of North East Gujrat which I call punjabi. I have been guided mainly by the vocabulary. To the west of west of the line, the language, which is mainly that of the tract known as the Bar, or Jungle, has a vocabulary which agrees much more closely with that of Lahnda”.(3)

پنجابی دلی توں لے کے خیر پور (سندھ) تک پشاور توں لے کے جموں تک بولی جاندی اے۔ پر مختلف علاقیاں وچ ایہدے وکھو وکھ ناں نیں مشرقی پنجابی بھارت دے پنجاب وچ تے مغربی پنجابی پاکستانی علاقیاں وچ وکھرے وکھرے انداز ناں تے لہجے ناں بولی جاندی اے۔ پوٹھوہاری جہلم توں اٹک تیکر سرائیکی، بہاولپور، ڈیرہ غازی تے ہندکو پشاور توں مانسہرہ، تیکر تے لہندی رایوں پار شروع ہو کے پوٹھوہار دے علاقے تیکر بولی سمجھی جاندی اے۔ گریسن اپنی تحقیق مطابق مشرق وچ بولی جان والی بولی نوں پنجابی جد کہ مغرب دی بولی نوں لہندی دا ناں دیندا اے۔ گریسن مگروں آون والے کھوجی اوہدے وچاراں تے متفق نہیں ہن جیویں حافظ محمود شیرانی دے وچار ویکھو:

”مغربی مورخین نے شمالاً جنوباً ایک خط کھینچ کر مشرقی، مغربی پنجابی میں اسے تقسیم کر دیا۔ مشرقی زبان کا نام پنجابی رکھا ہے اور مغربی حصہ کی زبان کا نام لہندا، پنجابی کو وہ مغربی ہندی میں شامل کرتے ہیں اور لہندا کو بیرونی میں۔ مشرقی اور مغربی زبانوں میں جو فرق ہے وہ

اصول نہیں ہے بلکہ تاریخی اور ضلع ضلع کی مقامی خصوصیات کی بنا پر

پیدا ہوتا گیا اور یہ تقسیم ہر حال میں ناجائز ہے۔“ (4)

حافظ محمود شیرانی گریسن دی تحقیق تے متفق نہیں اوہ اپنی تحقیق موجب دسدے نیں کہ مغربی مورخاں نے پنجاب دی ونڈ مطابق پورب ولے دے پنجاب دی پنجابی نوں پوربی پنجابی تے کچھم ولے بولی جان والی پنجابی نوں کچھی پنجابی وچ منقسم کردتا۔ ایس ونڈ مگروں پنجابی نوں مغربی ہندی داناں دے کے لہندی پنجابی نوں بیرونی حصے وچ شامل کر چھڈیا۔ ایہناں زبانان وچ فرق لسانی سطح تے نہیں سگوں ضلعی ونڈ دے طور تے نکھیریا گیا جیہڑا کہ درست نہیں۔ گریسن دی ونڈ صرف پنجابی تے لہندی تے مک گئی اگوں اوس ایہناں دیاں شاخاں دیاں۔ محمد آصف خاں ہوراں نے ایس زبان دیاں بولیاں نوں ترائے حصیاں وچ ونڈیا ہے۔

”پوربی، کچھی، مرکزی۔

پوربی: بھٹیانی، پوآ دھی، دوآبی، مالوئی، پہاڑی۔

کچھی: ملتان، پوٹھوہاری، چھا جھی، دھنی، شاہ پوری۔

مرکزی: ماجھی“ (5)

ایہناں بولیاں دا گوہ نال مطالعہ پاروں دسد اے کہ محمد آصف خاں نے لہندی زبان دا ذکر ای نہیں کیتا جد کہ گریسن نے ایہناں ساریاں بولیاں نوں ملا کے لہندی داناں دے دتا، صرف ماجھی لہجے نوں وکھریاں کیتا ہے۔ آصف خاں ہوراں دی ونڈ ٹھیک جا پدی ہے۔ گریسن نے ہندوستانی زبانان بارے وڈا کھلا رواں کم کیتا ہے اوہدی کھچھل اپنی تھاہرے اہمیت رکھدی ہے۔ آن والے سے دے ماہر لسانیات اوہنوں سراہ کے یاں نکھد کے اگے نویاں راہواں بنا سکدے ہن۔ زبان دے دکھو دکھ لہجے ہونا کوئی مہنے آلی گل نہیں۔ ماہر لسانیات جان دے ہن کہ کسے دی زبان دی امیری اوس دے لہجے ہوندے ہن تے ایہہ رنگا رنگی اوہدا گن ہوندی ہے۔ پنجابی بولی دے سرکڈھویں لہجے شاہ پوری دا لہجہ کیہڑا ہے تے ایہہ کتھے بولیا جاندا ہے۔؟ سلیم خان گمی ہوریں لکھدے ہن۔

”پہلوں سرگودھے دے علاقے نوں شاہ پور آکھیا جاندا سی۔ شاہ

پوری سرگودھے تے جھنگ دی بولی اے۔“ (6)

پنجابی زبان دے بے شمار لہجے (Dialects) نیں جنہاں وچ پوٹھوہاری، سرائیکی، ماجھی، لہند یونیرہ سرکڈھویں نیں ایہناں وچوں اک مشہور لہجہ ”شاہ پوری“ اے۔ شاہ پوری لہجے دی وجہ نسبت علاقہ سرگودھا اے۔ سرگودھا دا پرانا ناں ”شاہ پور“ سی سرگودھا دا اکھر دو اکھراں دا مرکب اے سر تے گودھا۔ سردا مطلب تالاب تے گودھا توں مراد اے ”سادھو“ ایہہ شہر لیڈی ٹروپر نے 1903ء وچ دریافت کیتا۔

محمد آصف خاں ہوراں نے وی جھنگ تے سرگودھے دی بولی نوں شاہ پوری آکھیا ہے۔ سرگودھے دے ضلع بنن توں پہلوں شاہ پور ضلع ہائی مرتبہ انتظامی لوڑاں پاروں شاہ پور دی تھاویں سرگودھا ضلع بنا دتا گیا۔ شاہ پور دی بولی بارے ”Shahpur District Gazetter“ وچ لکھیا ہے:

"There are numerous sub dialecta in the district which may be arranged in two group (1) the dialects of the plain, which are closely allied to those of Jhang and Mooltan and (2) the salt rang dialect, which belongs to the group spoken on the plateau of the north Punjab(7)

پنجابی بولیاں دی اگوی مزید وند مقرر اے جنوں دو گروہواں وچ تقسیم کیتا جاندا اے۔ (1) میدانی لہجہ جیہڑا جھنگ ملتان وچ پرچلت اے تے (2) سلسلہ کوہ نمک دا مستعمل لہجہ جیہڑا پوٹھوہار تے جنوبی پنجاب وچ بولیا تے سجھیا جاندا اے۔ ”Jhang District Gazetter“ وچ لکھیا ہے:

Many of the people shown as speaking punjabi might more properly have been returned as speaking Jatki, the language or dialect of the south western plain of the

Punjab.(8)

پنجاب دے جنوبی پنجابی پنجاب وچ جٹکی لہجہ بولیا جاندا اے جٹکی دادو جان ”جانگی“ اے۔
 ”Gazetter of the Chenab colony lyallpur (Faisalabad)“ وچ لکھیا ہے:

The great mass of the people of course speak the punjabi of the various district from which they have immigrated. The language recorded as "Jangli" is that spoken by the Bar nomel tribes. The language spoken by the Janglis is realy a rude form of "Lahnda" or western punjabi otherwise known as Jatki".(9)

نہ صرف ڈسٹرکٹ گزٹیز وچ ایس لہجے نوں جانگی یاں جٹکی آکھیا گیا ہے سگوں ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں وی ایس نوں جٹکی آکھیا ہے۔ لسانیات دا نکا جیہا جانوں وی جاندا ہے کہ جانگی یاں جٹکی کوئی لہجہ نہیں۔ پنجاب وچ جٹ قبیلہ آبادتاں ہے پر بولی دا ناں جٹکی کدے وی نہیں۔ ڈسٹرکٹ گزٹیز چتے وی لکھے گئے اوہناں وچ بولی بارے بہوں تھوڑے شبد ملدے ہن تے اوہ وی ٹھکویں نہیں۔ انج گدا ہے کہ اوہناں صرف ٹیوالا کے یاں سنی سنائی گلاں اُتے ای سٹا کڈھیا ہے۔ استھ محمد آصف خاں تے سلیم خان گمی دی گل ٹھیک جا پدی ہے بھاریں اوہناں شاہ پوری دا علاقہ سرگودھاتے جھنگ دسیا ہے۔ اساڈی جا پے جھنگ توں اڈوی سانڈل بار تے گوندل بار دے کچھ علاقیاں وچ وی شاہ پوری لہجہ ای بولیا جاندا ہے۔

شاہ پوری بولی وچ بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ دے لفظ دو جیاں بولیاں نالوں وکھریوں نال ورتے جاندا ہن۔ استھ اسیں شاہ پوری، ماجھی تے دوآبی لہجے وچکار فرق دیندے آں تاں جو گل نکھڑ سکے۔

بھ

دوآبی	ماجھی	شاہ پوری
پائی	پائی	بھائی
پکھ	پکھ	بھکھ
پالا	پالا	بھالا
پرکے	پرکے	بھرکے
پرا	پرا	بھرا
پہین	پین	بھین

جھ

دوآبی	ماجھی	شاہ پوری
چنگ	چنگ	جھنگ
چہڑا	چہڑا	جھیرا
چنڈا	چنڈا	جھنڈا

دھ

دوآبی	ماجھی	شاہ پوری
توبی	توبی	دھوبی
تھپ	تھپ	دھپ
تھاگہ	تھاگہ	دھاگہ
تی	تی	دھی

ڈھ

دو آبی	ماجھی	شاہ پوری
ٹڈھ	ٹڈھ	ڈھڈھ
ٹاہئی	ٹاہئی	ڈھائی
ٹبے پی	ٹبے پی	ڈھیبہ پی

گھ

دو آبی	ماجھی	شاہ پوری
کڑا	کڑا	گھڑا
کوڑھی	کہوڑی	گھوڑی
کہاٹا	کاٹا	گھاٹا
کڑی	کڑی	گھڑی

شاہ پوری وچ انج دے لفظاں اُتے زور دتا جاندا ہے تے پہلے لفظنوں لمکا کے نہیں بولیا جاندا۔ تاں توں ایہہ تلفظ صحیح بولیندا ہے جد کہ ماجھی تے دو آبی وچ پہلے لفظ تے زور نہیں دتا جاندا تے پہلے لفظنوں لکا ون دی کھچیل کیتی جاندی ہے۔ شاہ پوری لہجے وچ ’ف‘ دی تھاں ’پھ‘ بولیا جاندا ہے۔

شاہ پوری	ماجھی	شاہ پوری	ماجھی
پھرق	فرق	پھوچ	فوج
پھاصلہ	فاصلہ	پھلانے	فلانے
پھلم	فلم	پھارغ	فارغ

ایسے طرحاں شاہ پوری وچ ’خ‘ نوں ’کھ‘ بولیا جاندا ہے۔

شاہ پوری	ماجھی	شاہ پوری	ماجھی
کھبراں	خبراں	کھیر	خیر

کھالی	کھالی	خاص	کھاس
خون	کھون	خالہ	کھالہ
کچھ لفظ شاہ پوری تے ماجھی وچ پورے دکھریوں نال آوندے ہن۔			
شاہ پوری	ماجھی	شاہ پوری	ماجھی
مڑ	فیر	جھبدی ہٹھوہ	چھیتی
جاتک	بال	تھاہرے	تھاویں
کوڑھا	کوچھا	لوہڑا	نکا
کانگ	ہڑھ	مڑھکا	پسینہ
چھک کے	زورنال	لڑھ	بہہ

شاہ پوری: میں ہک واری جاندا پیا آں مڑ جھبدی آوساں تے جاتکاں نوں کسے چنگی تھاہرے لے جاساں۔

ماجھی: میں جارہیا واں فی چھیتی آواں گاتے بالاں نوں پچھی تھاویں لے جاواں گا۔

شاہ پوری: اوس نوں چھک کے سد مارتے آکھ ”داند کانگ وچ لڑھ جاسن ہٹھوہ آ“۔

ماجھی: اوس نوں اپچی واج مار کے کہہ ”بلد ہڑھ وچ بہہ جان گے چھیتی پرت آ“۔

شاہ پوری دا اصول تے پھیر ماجھی نال ٹکراواں تول ماجھی وچ جدوں کوئی مختصر جیہی گل ہووے اوہ دو لفظاں تول بغیر ادھوری رہندی ہے۔ جد کہ شاہ پوری وچ ہک لفظ نال گل پوری ہو جاندی ہے۔ شاہ پوری لہجے وچ لفظ دے نال ”ساں“ دا واہا کر کے واحد متکلم بنایا جاند اہے تے مستقبل دے صیغے وچ گل کیتی جاندی ہے۔ جد کہ ماجھی وچ ”ن“ گا“ لاکے واحد متکلم آون والے ویلے بارے گل کیتی جاندی ہے۔

شاہ پوری	ماجھی	شاہ پوری	ماجھی
آساں	آواں گا	روساں	روواں گا
نھاساں	ناداں گا	کھاساں	کھاواں گا
دھوساں	دھواں گا	بھساں	بیٹھاں گا

کرساں کراں گا لیا ساں لیاواں گا
 شاہ پوری لہجے وچ لفظ ”سیں“ لا کے واحد حاضر بنایا جاندا ہے تے آون والے ویلے بارے گل کیتی
 جاندی ہے۔ ماجھی وچ واحد غائب ”وین گایاں یں گا“ لا کے واحد غائب بنایا جاندا ہے۔

شاہ پوری	ماجھی	شاہ پوری	ماجھی
اوسیں	آویں گا	دھوسیں	دھویں گا
کھاسیں	کھاویں گا	جاسیں	جاویں گا
لیاسیں	لیاویں گا	پکھسیں	پکھیں گا

شاہ پوری لہجے وچ لفظ نال ”سو“ لا کے جمع حاضر بنایا جاندا ہے جدوں کہ ماجھی وچ ”وگے“ لا کے جمع
 حاضر بنایا جاندا ہے تے آون والے ویلے بارے گل کیتی جاندی ہے۔

شاہ پوری	ماجھی	شاہ پوری	ماجھی
آسو	آوگے	کرسو	کروگے
روسو	روووگے	بھرسو	بھروگے
دھوسو	دھووگے	پکھسو	پکھوگے

شاہ پوری: میں آساں تیرے کول جھٹ باساں۔

ماجھی: میں آواں گا تیرے کول تھوڑی دیر بیٹھاں گا۔

شاہ پوری: میں نھاساں تے کپڑے دھوساں۔

ماجھی: میں نھاواں گا تے کپڑے دھوواں گا۔

شاہ پوری: تسیں نھاسو دھوسو۔

ماجھی: تساں نہاؤ دھووگے۔

ماجھی وچ ماضی دے صیغے لئی لفظ ’سی‘ تے ’سن‘ جد کہ شاہ پوری وچ ہا، ہائی، ہاموں، ہان دے لفظ ورتے

جاندا ہے ہن۔

<u>ماجھی</u>	<u>شاہ پوری</u>
اوہ آ یاسی	اوہ آ یابائی
اوہ آئے سن	اوہ آئے ہان
میں آ یاسی	میں آ یاہاموں

شاہ پوری وچ میں دی جمع آسیں تے ماجھی وچ آ پاں، بولیا جاندا ہے۔

<u>ماجھی</u>	<u>شاہ پوری</u>
آپاں آئے سی	اسیں آئے ہا سے

شاہ پوری وچ 'کہہ' نوں 'آ کھ' تے کہند انوں آ کھدا بولیا جاندا ہے۔

<u>ماجھی</u>	<u>شاہ پوری</u>
میں کہواں گا	میں آ کھساں
توں کہہ	توں آ کھ
فیر کہندا پیاویں	مڑ آ کھدا پیا ایں

شاہ پوری وچ کتھے نوں کدے تے کتھوں نوں کدوں آ کھیا جاندا ہے۔

<u>ماجھی</u>	<u>شاہ پوری</u>
توں کتھے جاندا ایں	توں کدے جاؤں ایں
توں کتھوں آ یا ایں	توں کدوں آ یا ایں

شاہ پوری وچ توں نوں توہیں وی آ کھیا جاندا ہے۔

<u>ماجھی</u>	<u>شاہ پوری</u>
توں کتھے جانا ایں	توں کدے جانا ایں
توں کہیا اے	توں آ کھیا ہے
توں کاہدا اے	توں کھادھا ہا اے

شاہ پوری لہجے دی امیری ایہہ ہے کہ جیہیں لفظ دے آخرتے ژ، ر، ل آدے اوہناں وچ زیر بر دی تبدیلی نال واجد توں جمع تے مذکرتوں مونث بن جان دے ہن۔

واحد مذکر	واحد مؤنث	جمع
چھوہر	چھوہر	چھوہر
لگھڑ	لگھڑ	لگھڑ (اک ذات)
ضدل	ضدل	ضدل
سگھڑ	سگھڑ	سگھڑ

شاہ پوری لہجے وچ کسے نوں مارن لگیا ہتھ دیاں شکلاں جیویں بدل دیاں ہن۔ ہتھ دی او سے شکل موجب وکھراو کھرا ناں دتا جاندا ہے۔ جیویں، چاٹ، مک، ہڑنچ، الوتھا، گھسن، ہورا۔ ایہہ ہتھ دیاں اوہ شکلاں ہن جیہیں دا ناں لین پاروں پتا لگ جاندا ہے کہ اتھے ہتھ دی شکل کیویں بنی۔

ہڑنچ؛ ہتھ نوں بند کر کے انگوٹھا شہادت دی انگل دے تھلے دے کے کھاڈی تھلے انگوٹھے تے شہادت دی انگل نوں ملا کے ماریا جاوے تے اوس نوں ہڑنچ آکھیا جاندا ہے۔

الوتھا؛ جے پٹھا ہتھ مونہہ تے ماریا جاوے تے اوس نوں الوتھا آکھیا جاندا ہے۔
گھسن؛ ہتھ بند کر کے انگوٹھا شہادت دی انگل دے تھلوں کڈھ کے سدھا ماریا جاوے تے اوہ گھسن ہوندا ہے۔
ہورا؛ ہتھ بند کر کے سدھایاں شہادت دی انگل ماری جاوے تے اوس نوں ہورا آکھیا جاندا ہے۔

ہتھ دیاں انج وکھو وکھ بدل دیاں ہویاں شکلاں دے او سے طرح ناں ہونا ایہہ ایس لہجے دی ہٹی امیری ہے۔ وکھو وکھ لہجے کسے وی زبان دی امیری دا کارن ہوندے ہن۔ زبان دے سیانے ہر بارھاں کوہاں بعد لہجے تبدیل ہونا دسدے ہن۔ پنجابی زبان دے وی وکھو وکھ لہجے ہن۔ اتھے وی ہر بارھاں کوہاں لہجے وچ تھوڑا بہتا فرق آجاندا ہے۔ ایسے پاروں ایس دالفظی بھنڈار بہوں موکلا ہے۔ ایہو ای ایس صوفیاء دی زبان دا سوپن ہے۔ پنجابی زبان اک رُکھ ہے تے لہجے او سے رُکھ دیاں لگراں۔ شاہ پوری لہجے وی ایسے سوہنے تے ہرے بھرے رُکھ دی ای ٹہنی یاں لگر ہے۔ جیہیں نوں صوفیاء کرام نے ورت دے امر کردتا۔ ہک بالاں دی کھیڈ دی وگنی ویکھو۔

”ہک ہا بادشاہ، اوس گڈیا گھاہ۔ گھاہ کھا دھا گوری گاں۔ گاں کیتی
 پھوسی، وچوں نکلیاں دھر کھان دوسی۔ دھر کھان دوسی گھڑی گھڑونجی
 ، وچوں نکلی پیشو گنجی۔ پیشو گنجی لایا تانا، وچوں نکلیا چھج پرانا۔ چھج
 پرانے گھتیا دھوواں، وچوں نکلیا لال بھوواں۔ لال بھوویں کیتیا
 ڈنگ، وچوں نکلیا شیرانگ۔ شیرے ننگ چرائیاں بھیداں، وچوں
 نکلیاں چھوہراں دی کھیڈاں۔ چھوہراں دیاں کھیڈاں دھوڑ
 دھائی، وچوں نکلیا اجمانائی۔ اجمے نائی نوں گھتو بستی، اوہنوں وڈھ لیا
 ہلکی کتی“۔ (10)

حوالے

- 1- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، پہلا ایڈیشن، لاہور: عزیز بکڈ پو 1972ء، ص 17
- 2- Grierson on Punjabi, First edition, Lahore, institute of punjabi language & Culture 2001, P-12
- 3- Grierson on Punjabi, First edition, P-6
- 4- محمود شیرانی، حافظ، پنجاب میں اردو، چوتھا ایڈیشن، لاہور: کتاب نما، 1972ء، ص 76
- 5- محمد آصف خاں، ”پنجابی زبان اوہدیاں بولیاں تے دو جے ناں“ اقبال صلاح الدین، لعلال دی پنڈ،
 تیجا ایڈیشن، لاہور: عزیز پبلشرز 1986ء، ص 64
- 6- سلیم خان گمی، پنجابی زبان دارتقاء، پہلا ایڈیشن، لاہور: عزیز بکڈ پو، 1991ء، ص 115۔
- 7- Shahpur District Gazetteer, first edition, Lahore: civil and Military Gazetteer Press, 1897, P-89

- 8- Jhang District Gazetteer, Punjab Government, Published, First Edition, Lahore: Arya Press by Ram Das, 1883-84, P 51
- 9- Gazetteer of the Chenab Colony Punjab Government, Published, First Edition Civil and Military Gazetteer Press, 1905, P-49.
- 10- ولی محمد، گل کتھ، عمر 40 سال، عدلانہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ۔

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July.-Dec. 2017, PP101-113

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2017ء، مسلسل شمارہ 4

☆ مس مریم سرفراز، ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ،

ڈاکٹر فرخندہ منظور

پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ ورتے پکھواں داما عاشرتی ویروا

Abstract

This research article is about some birds described in Punjabi Qissas. In this paper it is tried to mention the importance and impact of birds on society. For this purpose six birds Crow, Bulbul, Black Partridge, Parrot, Peacock and Chukar are chosen and assembled for revealed that the nature is great motivation for creativity like poetry. These classical poets not only use these birds in their poetry to describe the nature and to balance the verses of their poetry but they mention these birds because the birds have their social importance and many hidden qualities.

معاشرے دے معنی لوکا کی اکٹھ، جماعت تے گروہ دے نہیں معاشرے توں مراد لوکاں دا اوہ گروہ اے جیہڑا کسے سانجھے مقصدنوں حاصل کرن لئی اکٹھا ہو یا ہووے۔ جیہڑا گروہ کسے خاص مقصد لئی وجود وچ نہ لیا یا جاوے اوہنوں معاشرہ نہیں سگوں ہجوم آکھیا جاندا اے۔ انسان معاشرتی حیوان (Social Animal) اے ایس لئی اوہ کلے حیاتی نہیں گزار سکدا۔ اوہ مل جل کے رہنا پسند کردا اے انسان ایہناں لوڑاں لئی اک دو بے داحتاج اے ہر معاشرے دی اپنی ذاتی ثقافت، تہذیب، ریت تے طور طریقے ہوندے نیں۔ اک معاشرے دی بقاء تے ترقی وچ انساناں دے نال نال دو بے جاندار جہاں وچ بوٹے، رُکھ، فصلاں، جنور تے پکھیر و شامل نیں اہم کردار ادا کردے نیں اک معاشرہ ایہناں جانداراں دے وجود توں بناء ادھورا اے کیوں جے معاشرہ تے انسان دونوں اپنیاں بہت ساریاں لوڑاں ایہناں کولوں پوریاں کردے نیں ایہناں جانداراں وچوں کچھو و دھیری اہمیت دے حامل نیں۔ انساناں تے کچھواں دی رفاقت صدیاں پرانی اے۔ قرآن پاک وچ حضرت آدمؑ دے پتراں، ہابیل قابیل تے کاں دے واقعے توں پتہ لگدا اے کہ انسان دا کچھواں نال سمبندھ اوہناں ای پرانا اے جی کہ خود انسان دی تاریخ۔ قدرت نے پکھیر و نوں وکھو وکھ خوبیاں، نصلتاں، عاداتاں تے روپے عطا کیتے نیں۔ جہاں دی بناء تے ہر پکھی دا معاشرے وچ اپنا مقام تے کردار اے جہدے توں پنجابی کلاسیکل شاعر چنگی طرح جانوسن ایہو کارن اے کہ اوہناں اپنے قضیاں وچ اوہناں پکھیر و دا ذکر کیتا اے جیہڑے معاشرے وچ ہمیش توں بھرواں کردار ادا کردے آ رہے نیں۔ اوہناں اپنی شاعری وچ پکھیر واں دیاں جیہڑیاں عاداتاں تے فائدے بیان کیتے نیں اوہناں توں اندازہ ہوندا اے کہ اوہ کسے ماہر طیور (Ornithologist) توں گھٹ نہیں۔

سائنسی نقطہ نظر نال کاں سب پکھیر واں وچ ودھ ہوشیار تے چالاک پکھیر وے کاواں دے نال

دکھو دکھ معاشرے تے تہذیبیاں دے لوکاں دے عقیدے جڑے ہوئے نیں۔ قدیم یونانی تہذیب اپنے دیوی دیوتاواں نال کاں نوں منسوب کر دے نیں۔ ہندو کاواں نوں اپنے وڈے من کے خاص دیہاڑاں تے کاواں لئی ون سونے کھانے تیار کر کے اوہناں نوں دعوت دیندے نیں۔ روم دے شاعر کاواں نوں بارش دی پیش گوئی کرن والا مندے نیں۔ آسٹریلیا دے ادب وچ کاں نوں فریبی، دغا باز تے وڈکیاں دا سانھی بنا کے پیش کیتا جاندا اے۔ بہت سارے مکاں وچ کاں نوں بطور خوراک وی استعمال کیتا جاندا رہیا اے تے ہن وی کیتا جا رہیا اے۔ یورپ دے ملک Lithuania وچ کاں دے گوشت نوں کھان دی روایت قدیم دُورتوں ٹردی آرہی اے ہندوستانی تے پاکستانی معاشرے دے وچ کاں دا گھر دے بنیرے آکے بولنا مہمان آون دی پیش گوئی جھیا جاندا اے کاں ساڈی معاشرت دا حصہ نیں۔ ایہہ چڑی وانگوں ہر تھاں موجود ہوندے نیں۔ انساناں دے نیڑے رہن توں بالکل وی نہیں گھبرا دے۔ Janet Healey لکھدے نیں:

“They are bold around cities, picnic areas and national parks, where they tamely accept food from humans”.(1)

پنجابی کلاسیکل شاعراں نے کاں نوں اپنی شاعری وچ علامت دے طور تے ورتیا اے اوہناں نے ایہد اور تارا چنگے تے بھیرے دونوں معنیاں وچ کیتا اے۔ بھیرے معنیاں وچ ایہدے توں مراد شیطانی قوتاں نیں جیہڑیاں اک سا لک نوں اوہدے رستے توں بھٹکا ون دی کوشش کردیاں نیں تے دو جے معنیاں وچ ایہہ ساڈے معاشرے دیاں اوہ بھیریاں قوتاں نیں جیہڑیاں کمزوراں نوں ہور کمزور بناون واسطے استعمال کیتیاں جان دیاں نیں انج چنگیائی دے پہلو وچ وی کئی معنی اُگھڑدے نیں ایہدے

کالے رنگ نون ازل نال جوڑیا جاندا اے۔ ایہنوں اڈا کے اپنے دلبر تے محبوب دا پتہ لبھن دا چارہ وی کیتا جاندا اے۔ ایس پکھی داسبھ توں ودھ ورتارا پنجابی کلاسیکی شاعراں وچوں حافظ برخوردار ہوراں قصہ ”مرزا صاحبان“ وچ 6 وار کر کے کیتا اے ایہناں دے قصے وی کاں اک پیامبر دی حیثیت رکھدا اے۔ صاحبان جنڈ دے رُکھ اُتے بیٹھے کاں نال اپنے دُکھڑے پھولدی اے۔ کاں سیانا پکھی اے ایس لئی صاحبان اوس نوں رازدار بنا کے اپنے اُتے واپرن والی روداد بیان کردی اے۔ اوہ کاں نوں آکھدی اے کہ توں پیلو شاعر کول جاتے میرے حالات سنا کے عرض کر کے اوہ اپنے قلم راہیں میرے عشق دی داستان بیان کرے۔ پیلو مرزا صاحبان دا قصہ قلمبند کرن والا پہلا شاعر اے۔ کاں صاحبان داسنیہا لے کے اُڑ جاندا اے:

لے سنیہوڑا اڈیا پیلو سندا کاں

پٹھ وناں دے آئے کے اوہنوں ٹھنڈی لگی چھاں

اوہ تھکا لپے رہیا ویکھ کے ٹھنڈا تھاں

مرا بھڑواہیا اٹھیا جیوں پئی اے سٹ وراں (2)

صاحبان داسنیہا لے کے کاں پیلو کول اپڑیا۔ اوہ دے کولوں ساری روداد سنن توں بعد پیلو اوہنوں حافظ برخوردار کول جاوون لئی آکھیاتے کاں ہتھوں حافظ برخوردار نوں مرزا صاحبان دا ایہہ قصہ قلمبند کرن لئی سنیہا گھلیا۔ کاں اوہدا پیغام لے کے اڈ گیا راہ وچ ون دے رُکھ تھلے کجھ دیر آرام کرن لئی رُکیا تاں اوہدی اکھ لگ گئی پراک دم اوہ ہڑ بڑا کے اٹھ گیا جیویں کسے اوہدے سر اُتے ہتھوڑا ماریا ہووے درحقیقت اتھے اوسے کاں ول اشارہ اے جس سب توں پہلاں انسان دے قتل توں بعد دفنان دا طریقہ دسیا یعنی اک وجھوں کاں نحوست یعنی موت دی علامت جانا جاندا اے جیہڑا قبر اں کھودن والا اے۔ جہدا اشارہ انج دتا گیا اے کہ اوہ لا پرواہ ہو کے سو گیا۔ دو جے پاسے دسیا گیا اے کہ کاں اک اجیہا پکھی اے جیہڑا ہر گھر اپڑ

کے اوتھوں دا بھید لے سکد اے ایہدی روز روز آواجائی پاروں کوئی وی ایس دا اپنے گھر آنا او پر انہیں سمجھدا ایس لئی پہلے انسان دے قتل دے واقعے نوں کاں راہیں محفوظ کرن دا جتن کیتا گیا اے کاں دے ہڑ بڑاں توں مراد کہ ایہہ کچھی ڈھیر محتاط اے تے آون والے ویلے دی سوں لالیند اے۔

بلبل اک گھریلو تے پالتو پکھیر و اے لوک ایہنوں ایہدی خوبصورتی تے من موہنی آواز پاروں بڑے شوق نال پال دے نیں۔ بلبل اپنی خوبصورت آواز پاروں معاشرے وچ نمایاں مقام رکھدی اے بلبل نوں اوہدی سوہنی بولی پاروں ”ہزارستان بلبل“ دا لقب حاصل اے۔ سب توں پہلاں فارسی زبان دے شاعراں نے گل تے بلبل دی محبت نوں اپنی شاعری وچ علامت دے طور تے پیش کیتا بعد وچ ایہو تصور مغربی شاعراں توں اڈ پنبابی تے اُردو دے شاعراں وی اپنایا۔ قومی شاعر علامہ اقبال نے اپنی شاعری وچ بہت ساریاں تھاواں تے گل و بلبل دے عشق نوں استعارہ ورتیا اے۔ بلبل دے گیتاں وچ محبوب نوں ملن دی فریاد تے انتظار ہوندا اے۔ جیویں قمری سروردی عاشق اے، چکوریچن نال عشق کردا اے تے مورگھٹاواں نوں ویکھ کے نچن لگ پیندا اے انج ای بلبل وی پھل لئی بے قرار رہندی اے گیت گاؤندی اے تے فریاد کردی اے۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں نے وی ایسے تصور نوں اپنے شعراں راہیں بیان کیتا اے۔ ایس تصور نوں پروان چڑھان وچ کلچر نے اہم کردار ادا کیتا اے کیوں جے پھل تے بلبل ہمیش توں ای حیاتی وچ شامل سن ایس لئی اوہ ذہن تے ذہنی کاوشاں وچ وی شریک رہندے سن جیویں کہ تنویر احمد لکھدے نیں:

”مغلوں کے زمانے میں باندیوں کے نام اکثر پھولوں پر رکھے جاتے تھے۔ اسی لیے فارسی اور اردو شاعری کو گل و بلبل کی شعرو شاعری کہا جاتا تھا کہ اس میں پھولوں اور بلبلوں کا ذکر اکثر آتا

تھا اکثر بلبلیں گھروں پر بھی رہتی تھیں ایسا بھی لوگ کرتے تھے
 کہ ان کے پیر میں ایک چھلا ڈال دیا جاتا تھا اور اس چھلے میں
 ریشم کی ڈوری باندھ دی جاتی تھی اور بلبلی کو اپنے ساتھ رکھنے والا
 اسے اپنے ہاتھ پر بٹھائے رکھتا تھا۔ (3)

پنجابی کلاسیکل شاعراں بلبلی دی سوہنی مٹھی آواز تے پھلاں نال اوہدی محبت نوں موضوع بنایا
 اے بلبلی دی چہک بہاردی آمد دا اعلان کردی اے۔ خزاں دے آون نال پھل سک جان دے نیں تے
 پتے جھر جان دے نیں جہدے کارن بلبلی چہکناتے گیت گاؤنا چھڈ دیندی اے تے باغاں دی رونق مک
 جاندی اے۔ بہار جاندی جاندی بلبلاں نوں ڈاڈھا دکھ دے جاندی اے۔ فضل شاہ قصہ ”لیلیٰ مجنوں“ وچ
 لکھدے نیں:

محرم حال میرا ویکھ حال تیرا پئے رون زمین درس مجنوں
 بلبلی بولی باقی داغ رہی باغ زراغ کلاغ زعن مجنوں (4)

گل تے بلبلی دے عشق دی داستان مشہور اے آکھیا جاندا اے کہ گلاب پہلاں چٹے رنگ داسی
 بلبلی نوں اوہدے نال محبت ہو گئی اوہ گلاب دے آ لے دوالے چکر لگاؤندار ہندا اسی تے گلاب نوں آکھدا
 سی توں میتھوں کدی وکھ نہیں ہونا پر جدوں خزاں شروع ہوئی تے پھل دیاں پیتاں جھڑن لگیاں بلبلی اوہدا
 دیوانہ سی اوہنوں ایہہ ویکھ کے بڑا دکھ ہو یا اوہنے گلاب نوں آکھیا میں تینوں مرن نہیں دواں گا میں تینوں
 اپنا خون دے کے حیاتی دیواں گا جدوں پھل پورا جھڑ گیا تاں بلبلی نے اوہنوں سینے نال لالیا۔ گلاب دے
 کنڈھے اوہدا سینہ وکھ گئے تے رت نکلن لگی بلبلی دارت گلاب دی ٹہنی راہیں اوہدیاں رگاں وچ اتر گیا
 گلاب چٹے توں لال رنگ دا ہو گیا پر بلبلی مر گیا ایس شعر وچ فضل شاہ بیان کیتا اے کہ لیلیٰ لئی مجنوں دا عشق

تے دیوانگی وی بلبل وانگوں سی۔ لیلی دے عشق وچ جھلا ہو کے مجنوں حیاتی دیاں رونقیاں تے سکون نوں ٹھکرا کے جنگل بیلیاں وچ نکل گیا جتھے اوہ لیلی دے ہجر وچ شعر آکھدا۔ اوہدی حالت زار ویکھ کے زمین وی روندی سی تے بلبل ایہہ آکھن تے مجبور ہو گئی کہ ایہدے عشق دا جنون میرے عشق توں وی بہوں زیادہ اے۔

کالے تتردی آواز سحر انگیز تے تان سین درگی سریلی اے۔ دکھو دکھ مذہباں تے تہذیبیاں وچ ایہدیاں آوازاں توں موجب معنی اخذ کیجے جانداں نیں۔ ایسے خاصیت پاروں لوک تیترون بڑا پسند کردے نیں ایہنوں پالتو بنا کے بولنا وی سکھاندے نیں ایس توں اڈتھراں نوں سدھا کے آپس وچ لڑانا بہت پرانا مشغلہ اے جیہڑا آج دے دور وچ وی جاری اے۔ ساڈے معاشرے وچ کالے تتردی موجودگی نوں نیک شکون منیا جاندا اے تے ایہنوں آزاد کرنا ثواب داکم سمجھیا جاندا اے۔ لوک ایہہ عقیدہ وی رکھدے نیں پئی ایہنوں گھر وچ رکھن نال برکت رہندی اے تے کوئی جادو ٹونا اثر نہیں کردا۔ عبدالرشید لکھدے نیں:

”یہ ایک مبارک پرندہ ہے جو بچے بہت دیتا ہے یہ پرندہ موسم ربیع (بہار) کی بشارت دینے والا ہے یہ اپنی بولی میں کہتا ہے ”بالشکر تدم النعم“، یعنی اللہ تعالیٰ کا شکر بجالانے سے نعمتوں میں دوام آتا ہے یہ الفاظ مقطع عبارت میں اس کی زبان سے ادا ہوتے ہیں“۔ (5)

تتردی بولن دی ایس خاصیت نوں سائیں مولا شاہ ہوراں قصے ”بگال بشتو“ وچ انج بیان کیتا اے:

ہن سکھایاں بولے خلقت شبہ پیندا جیہڑا بول بولے کالا تیتروانی
سبحان قدرت مومن آکھن ہندو جسرتھ عارف آکھن نہ دوہاں توں وکھرائی (6)

تتراک اچھا پکھی اے جس نوں بولن لئی سکھائے جاو دی لوڑ نہیں ہوندی۔ جدوں ایہہ ترنگ
 وچ آکے اپنے حلق توں سریلیاں آوازاں کڈھدا اے تاں ہر مذہب، مکتبہ فکر تے پیشے دے لوک اپنی اپنی
 سمجھ موجب مطلب اخذ کردے نیں ایس شعر وچ مولا شاہ ہوراں وی ایہو بیان کیتا اے کہ جدوں تر بولد
 اے تاں مسلمان آکھدے نیں ایہہ ”سبحان تیری قدرت“ بول کے رب دی حمد بیان کردا اے۔ ہندو
 آکھدے نیں ایہہ بھگت گیتا داسلوک ”سیتارام دسرت“ پڑھدا اے تے عارف لوک جیہڑے ہر مذہب
 وچ موجود ہوندے نیں اوہناں دا خیال اے پئی ایہہ دونوں گلاں اک دو جے توں دکھ نہیں نیں۔ کیوں
 جے مسلماناں دا ایمان بالغیب اے اوہ دیکھے بغیر رب نوں مندے نیں جد کی دو جے مذہباں دے لوکاں
 نے نشانیاں رکھیاں ہونیاں نیں ایس دے باوجود سب مندے رب دی ذات نوں ای نہیں اوہ اپنا دل
 پرچاؤن لئی سامنے ثبوت رکھدے نیں سب ایس گل اُتے وی یقین رکھدے نیں کہ طاقت تے اختیار اک
 ای ہستی کول موجود اے تے ایہہ گل اوہ تیترا و انگوں بنا سکھائیاں مندے نیں۔

طوطا خوبصورت پکھی اے معاشرے وچ طوطے نوں بطور پالتو پکھیر ودا اہم مقام حاصل اے
 کیوں جے ایہناں دیاں کچھ قسماں انساناں وانگوں بولن دی صلاحیت رکھیاں نیں۔ ایہناں نال گھراں
 وچ رونق رہندی اے طوطیاں دیاں کئی قسماں نایاب تے بے حد قیمتی نیں جنہاں دی قومی تے بین الاقوامی
 سطح تے تجارت کر کی ودھیرا منافع کمایا جاندا اے۔ طوطیاں بارے کئی محاورے مشہور نیں جیویں دیدلحاظ نہ
 کرن والے نوں طوطا چشم آکھیا جاندا اے۔ ادب وچ طوطا مینا دے پیار دی کہانی بڑی شہرت رکھدی ای۔
 طوطے معاشرے تے کجھ منفی اثرات وی مرتب کردے نیں تے نقصان وی اپڑاندے نیں۔ ایہہ گروہاں
 دی صورت وچ باغ تے حملہ آور ہو کے کچے کچے پھلاں نوں خراب کردیندے نیں ایہناں دے ایسے منفی
 پکھنوں وارث شاہ ”ہیر“ وچ انج بیان کیتا اے:

طوطے باغ اجاڑ دے میوایاں دے اتے پھاہ لیاؤں دے کاؤں میاں

وارث شاہ وڈے مال لٹے کیہڑے کیہڑے دالیا میں ناؤں میاں (7)

طوطا اجیہا پکھیر وائے جیہڑا روزمرہ دی حیاتی وچ خاص مقام رکھدا اے ایہہ انسان دوست پکھی اے پر اپنی اک عادت پاروں ایہہ انساناں لئی پریشانی دا سبب وی بندا اے طوطیاں دی خوراک وی کچے پکے پھل، پھل، پھلاں دارس تے بی شامل نیں۔ رُکھاں اُتے پھل لگدیاں سارای طوطیاں دے جھول نمودار ہو جانداں نیں جے احتیاط نہ ورتی جائے تاں طوطے کچا پکا پھل کتر کتر کے تباہ کر دیندے نیں یہہ باغاں نوں اُجاڑ دیندے نیں۔ ایہناں دی ایسے عادت نوں وارث شاہ ہوراں ایس شعر وچ بیان کیتا اے۔ طوطیاں نوں ایس کاروائی توں روکن لئی باغاں دے رکھوالے ایہناں نوں اُڈان لئی ہر ویلے تھ وچ غلیل رکھدے نیں۔ ایس توں اڈ پٹانے چلا کے وی ایہناں نوں نساون دی کوشش کیتی جاندی اے۔

مور ورگا خوبصورت پکھیر و اجوکی تے قدیم معاشرت دا حصہ اے۔ مور ہندوواں دا دیوتا اے تے ہندوواں دے کجھ قبیلے ایہدی پوجا کردے نیں اوہ پہاڑی غاراں وچ مور دے بت بنا کے روحانی سکون حاصل کردے نیں مور اں دے لے، خوبصورت تے قوس قزح والے پنکھاں کارن ایہناں نوں خوبصورتی دا امتیازی نشان سمجھیا جاندا اے۔ دنیا دا کوئی وی چڑیا گھر (Zoological Garden) مور اں توں بنا مکمل نہیں سمجھیا جاندا۔ مور اں دا اپنے پورے پنکھ پھیلا کے پنخنا ایہناں نوں پکھیر و اں وچ نمایاں کردا اے۔ مور داناچ ویکھنا لوکاں دا پسندیدہ مشغلہ اے مور ایہہ ناچ تولیدگی توں پہلاں اپنی مادہ نوں متاثر کرن لئی نچدا اے لوک اپنے گھراں دی زیبائش لئی وی مور پالداں نیں۔ بدرالسلام لکھدے نیں:

”مور بہت نفع بخش پرندے ہوتے ہیں۔ انہیں پالنے پر بہت کم

خرچ آتا ہے اور وہ صرف باغ کی ہی زینت نہیں ہوتے بلکہ وہ

گھر کے لیے خوراک کا کام بھی دیتے ہیں اس کے علاوہ ایک
فائدہ یہ بھی ہے کہ موروں کے رہنے کی جگہ سانپ بچھوؤں اور
دوسرے تمام زہریلے جانوروں سے پاک ہو جاتی ہے۔ (8)

نیلے تے ہرے رنگ دے موران نوں غرورتے فخر دی علامت سمجھیا جاندا اے جہدا کارن موردا
اکڑا کڑ کے ٹرناتے اپنے شاندار پراں دادکھاوا کرنا اے۔ وکھو وکھ معاشریاں دے ادب نال سمبندھ رکھن
والے کہانی کار، ناول نگار، شاعر، رنگ ساز تے چتر کار ہزاراں ورہیاں توں مور دی خوبصورتی نوں اپنے
فن وچ ظاہر کردے آئے نیں تے اج وی ایہہ سلسلہ جاری اے۔ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں قصہ
”احسن القصص“ وچ موران دی خوبصورت چتر کاری دے ہوالے نال لکھیا اے:

نال ستوناں مورت موران زبیا صورت اسارے

چونچاں لعل زمرد بنیاں بازو نقش نگارے

ماراڈار موران وچ بہندے زیب قلم دی کاروں

دیکھے طبور شعور گواون آن پون جھڑا روں (9)

قالے والیاں حضرت یوسفؑ نوں کھوہ وچوں کڈھ کے اپنے مال تجارت وچ شامل کر لیا۔
اوہناں مصر دے بازار وچ اپڑ کے حضرت یوسفؑ دی اک غلام دی حیثیت نال بولی لگائی۔ یوسفؑ دے
حسن دار چرچا ہر پاسے ہوون لگ گیا اوہناں دے خریداراں دی لمی قطار لگ گئی۔ ایس شعروچ مولوی غلام
رسول اوہ منظر پیش کر رہے نیں جدوں مالک نے بولی لگاؤن لئی خاص تیاریاں کیتیاں تے اپنے گھرنوں
خوب سنواریا۔ اوہنے اپنے گھر دے ستوناں تے موران دیاں صورتاں بنوایا جہاں دیاں چنچاں وچ اوں
نے لعل تے بازواں وچ زمرد نگینے لگوائے۔ موران دیاں حسین گردناں تے رنگ برنگے پراں نوں دیکھ

کے عقل تے شعور دنگ رہ جاندى سی چتر کار دے فن نوں بے پناہ داد دیون نوں جی چاہندا سی۔ بے پناہ خوبصورتی دے باوجود قدرت نے موراں دے پیر بد صورت بنائے نیں پر فنکار نے مکان نوں حضرت یوسفؑ دے شایان شان بناون لئی موردے بدھے پیراں وچ وی قیمتی نگینے جڑ کے اوہدے حسن وچ ہو روی وادھا کردتا۔ موراں دے پراں دے قوس قزح والے رنگ ہو روی بہتے چمک رہے سن گویا اوہ وی حسن یوسفؑ توں متاثر ہو رہے ہوں۔

چکور پاکستان، ہندوستان، عراق، افغانستان، ایران، لبنان، ترکی تے اسرائیل وچ مقامی پکھیر و دی حیثیت رکھدا اے۔ ایہہ پاکستان تے عراق دا قومی پکھیر و اے۔ لوک چکور دا شکار بڑے شوق نال کردے نیں جہدے دوکارن نیں اک تے ایس پکھیر و دے خوشنما خدو خال نیں تے دو جا ایہدا گوشت اے جس نوں کھاون دے بے شمار فائدے نیں چکور نوں اپنے گھراں وچ رکھن والے ایہہ یقین رکھدے نیں کہ ایہدا گھر وچ ہونا نیک شگون اے۔ لوکاں دا ایہہ وی عقیدہ اے کہ چکور دی موجودگی گھرنوں ناگہانی آفتاں توں محفوظ رکھدی اے۔ ادبی طور تے چکور دا سمبندھ برصغیر پاک و ہند دے نال ہزاراں ورہے پرانا اے۔ ہندوستان تے پاکستانی ثقافت دے قصے کہانیاں وچ چکور نوں شدت والی لا حاصل محبت دی علامت دے طور تے جانیاجاند اے پنجاب دا پہلا رومانی پکھیر و کونج نوں قرار دتا گیا اے تے دو جا رومانی پکھیر و چکور اے جہدے بارے ایہہ آکھیا جاند اے کہ ایہہ چن دادیوانہ اے۔ عبدالقدیر لکھدے نیں:

”چکور پنجاب کا دوسرا رومانی پرندہ ہے جس کے متعلق مشہور ہے

کہ وہ چاند سے محبت کرتا ہے جب چاند پورے شباب پر ہوتا

ہے تو چکور چاند تک پہنچنے کی کوشش کرتا ہے وہ چاند تک نہیں پہنچ

پاتا اور ٹڈھال ہو کر زمین پر گر جاتا ہے“۔ (10)

پنجابی کلاسیکل شاعراں نے وی اپنے رومانوی قصیاں وچ چکور نوں چن دا عاشق بنا کے پیش کیتا اے اوہناں اپنی شاعری وچ چکور تے چن دی محبت نوں علامت دے طور تے ورتیا اے۔ میاں محمد بخش قصہ ”سیف الملوک“ وچ لکھیا اے:

بدردی تک صورت لگا عشق چکوراں والا

اوہ اسمانے میں دھرتی تے پونچن نہیں سوکھالا (11)

ایس شعر وچ میاں صاحب شہزادہ سیف الملوک دے عشق نوں چکور دے عشق نال تشبیہ دتی اے سیف الملوک پری بدلیج الجمال دی صورت وکھ کے اوہدے عشق وچ گرفتار ہو گیا۔ اوہدے دل وچ عشق نے بھانھڑ بال دتے اوہنوں کسے پل دی چین قرار نہیں سی۔ اوہ پری نوں اوہسے تڑپ نال حاصل کرن دا چاہیوان سی جس طرح چکور چن تیکر اپڑن تے اوہنوں پالین دی چاہ کردا اے۔ چانیاں راتاں وچ چکور چن نوں وکھ کے دیوانہ ہو جاندا اے اوہ اڑ کے چن نوں دبو چننا چاہندا اے تاں جے وچھوڑے نوں مکا سکے پراوہ جنی مرضی لمی اڈاری اڈ لوے اخیر خالی ہتھ ای واپس آ وندا اے۔ انج ای سیف الملوک دا پری بدلیج الجمال تیکر اپڑنا بڑا دکھاسی کیوں جے اوہ وی چن وانگوں آسمان اتے وسدی سی۔

ہر معاشرے وچ پکھیر و خاص طور تے بنیادی اہمیت رکھدے نیں ایہناں دے سوہنے جتے، ون پونے رنگ تے بولیاں حیاتی وچ رونق پیدا کردیاں نیں۔ کجھ پکھی انسان وانگوں بولن دی صلاحیت وی رکھدے نیں ایس لمی انسان ایہناں نوں اپنے نیڑے رکھنا پسند کردے نیں دنیا وجود وچ آون توں لے کے ہن تیکر پکھیر و انسان دے بہترین ساتھی ثابت ہوئے نیں ایہہ معاشرے دے خاموش کارکن نیں جیہڑے صدیاں توں چپ چپتے بغیر کسے معاوضے دے خدمت سرانجام دے رہے نیں دکھو دکھ معاشریاں نال سمبندھ رکھن والے لوکاں نے پکھیر و نال بہت سارے عقیدے، توہمات تے اساطیر (Myths) جوڑے

ہوئے نہیں لوگ اپنے مذہب تے عقیدے موجب کچھ پکھیرواں نوں مقدس وی سمجھدے نیں پنجابی کلاسیکل شاعراں اپنے قصیاں وچ پکھیرواں نوں استعارے، تشبیہ تے تلمیح دے طور تے ورت کے ایہناں دامعاشرے دے نال قائم صدیاں پرانا ٹوٹ رشتہ ہو روی مضبوط کرن دا آہر کیتا اے۔

حوالے

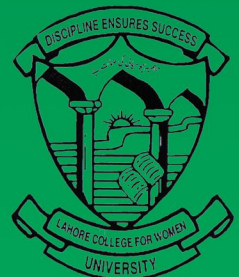
- 1- Janet Healey, Encyclopedia of Australian Wildlife, Sydney: Reader's Digest Ltd. 2010, P.270
- 2- فقیر محمد فقیر (مرتب)، مرزا صاحبان از حافظ برخوردار، لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء، ص 138
- 3- تنویر احمد، کلاسیکی اردو شاعری، لاہور: مجلس ترقی ادب، 2009ء، ص 142
- 4- فضل شاہ، لیلیٰ مجنوں، لاہور: آریہ سٹیٹیم پریس، 1926ء، ص 6
- 5- عبدالرشید، مولانا، حیات الحیوان، (جلد اول)، لاہور: مکتبہ الحسن، 2006ء، ص 113
- 6- ظفر مقبول (مرتب)، بگال بشنوسائیں مولاشاہ، لاہور: بزم مولاشاہ، 2014ء، ص 162
- 7- عبدالعزیز (مرتب)، ہیرو وارث شاہ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2008ء، ص 112
- 8- بدرالسلام فروغی، بط فیل مرغ اور دیگر پرندے، لاہور: کتب خانہ دارالبلاغ، 1914ء، ص 136
- 9- غلام رسول عالمپوری، مولوی، احسن القصص، (قصہ یوسف زلیخا)، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2000ء، ص 55
- 10- عبدالقدیر، رشک، کسانوں کے دوست پرندے، لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2010ء، ص 12
- 11- محمد بخش، میاں، سیف الملوک، لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز، س ن، ص 321

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIANNUAL
PARAKH
LAHORE *No. 04*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2017

ISSN: 2518-5039

Patron-in-Chief:	Prof. Dr. Uzma Qureshi (Vice Chancellor, Lahore College for Women University, Lahore)
Editor:	Dr. Mujahida Butt
Sub Editor:	Dr. Samina Batool,
Deputy Editor:	Dr. Ayesha Rehman
Assistant Editors:	Dr. Hina Khan, Saima Batool
Research Specialist:	Dr. Shagufta Naz (Director Research, Lahore College for Women University, Lahore)
Research Scholar:	Saima Munir, Almas Tahira
Editorial Board:	Prof. Freha Basit Director (Language & Culture), Prof. Dr. Dilshad Tiwana (Rtd.), Prof. Dr. Nabila Rehman, Prof. Dr. Khalida Tasneem, Prof. Dr. Jamil Ahmad Paul, Dr. Arshad Iqbal Arshad, Dr. Muhammad Munir (Sargodha), Sonia Allah Rakha, Maryam Sarfraz, Dr. Jasvinder Singh, (Pro Vice Chancellor Patiala), Prof. Dr. Dhanwant Kor (Director Linguistic Patiala), Prof. Dr. Dharam Singh (Amartsar) (Rtd.), Prof. Dr. Jasbeer Kor (Patiala)
Advisory Board:	Dr. Nasreen Mukhtar, Dr. Abida Hassan, Prof. Dr. Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. Hameed Mohsin (Faisalabad), Dr. Fakhira Ijaz, Dr. Naveed Shahzad, Dr. Sugra Sadaf (Director Pilac), Parveen Malik (Punjabi Adbi Board), Prof. Dr. Nashir Naqvi (Patiala), Ajaib Singh Chatta (Chairman International Punjabi Conference Canada), Kanwal Jeet Kor (Canada)
Address:	Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan.
Ph. No.	042-99203806-297 +92-334-4050347
E-mail:	parakhjournal@gmail.com, drmujahida@gmail.com
Price:	Rs. 500/- (in Pakistan), US\$ 10 (Abroad)

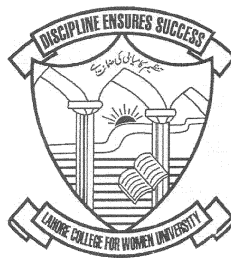
PARAKH

Issue 2

July - Dec. 2017

Vol. 2

Serial No. 4

Patron-in-Chief

Prof. Dr. Uzma Quraishi

Editor

Dr. Mujahida Butt

Department of Punjabi

Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan

2017

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan) Vol: 3
July-Dec. 2017, pp5-9

ਪਾਰਖਿ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਭਿਗ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ
ਮਹਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਲਈ: 3, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2017,
ਪੰਨੇ 5-9

ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ

ਨਾਨਕ, ਬਾਹੂ "ਸਾਝੀਵਾਲਤਾ"

Abstract

ਜੇ ਦੋਵਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗ਼ੋਰ ਵ ਫ਼ਿਕਰ ਤੇ ਤਹਿਕੀਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਹਰ ਗਜ਼ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਅਮਲ ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਤਰਕ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਕੋ ਪੇ ਵਿਚ ਨਾ ਦੇਣ ਰੁਕਾਵਟ ਬੰਦਾ ਏ ਨਾ ਜ਼ਮਾਨਾ, ਨਾ ਰੰਗ ਨਸਲ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਈ ਇਲਾਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਸੱਵਫ਼, ਨਸਲਾਂ, ਇਲਾਕਿਆਂ, ਇਲਮਾਂ ਤੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਦੁਨੀਆ ਨਾਮ ਏ ਰੰਗਾ ਰੰਗੀ ਦਾ। ਇਹ ਰੰਗ ਹੀ ਹੁਣ ਜੇ ਨਿਖੇੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹੁਣ ਤੇ ਇਹ ਰੰਗ ਹੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹੁਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕੋ ਰੰਗ "ਸਾਝੀਵਾਲਤਾ" ਦਾ ਏ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਅੱਖ ਖੋਲੀ ਏ ਉਹ ਹੈਰਤ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਏ, ਉਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੱਭ ਕੀ ਏ? ਇਹ ਸਾਰੀ ਲੀਲਾ ਕਾਹਦੀ ਏ ਤੇ ਕਿਉਂ ਏ? ਇਸ ਹੈਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨੇ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮਨ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੋਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ "ਰੱਬ" ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲੰਗਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਇਸ ਥਾਂ ਅਪਣਿਆ ਪਈ "ਉਹ ਇਕ ਹੈ" ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਿਫ਼ਤੀ ਉਪਜੀ ਏ।

ਜੱਗ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ "ਸਿੱਖ" ਏ ਇਸ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਹੁਣ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਬਾਣੀ (ਕਲਾਮ) ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪੂਰੇ ਧਰਮ ਦੀ ਉਠਾ ਏ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਇਕ ਉਕਾਰ: ਰੱਬ ਇਕ ਏ (ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਏ)

ਸਤ ਨਾਮ: ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਸੱਚਾ ਏ

ਕਰਤਾ ਪਰੁਖ: ਉਸ ਇਸ ਜੱਗ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਏ (ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਤਖਲੀਕ ਕਾਰਨ)

ਨਿਰਭੋ: ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੂ (ਡਰ) ਨਹੀਂ ਏ। (ਉਹ ਨਾ ਡਰ ਏ) ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ।

ਨਿਰਵੈਰ: ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ (ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ)

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ: ਉਹ ਅਕਾਲ ਯਾਨੀ ਅਜਲ ਤੋਂ ਵਜੂਦ ਰੱਖਦਾ ਏ।

ਅਜੂਨੀ ਸੀਏ ਡਿਨਗ: ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇ ਗਾ (ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ)

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ: ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਕਮ ਏ। (ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡ ਵਡੇਰਾ ਏ)

ਲਗ ਭਗ ਇਹ ਉਹ ਮੁੱਢਲੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੋ ਧਰਮਾਂ (ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ) ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਯਾਂ ਫਿਰ ਇੰਜ ਕਹਿਣਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਕ ਉੱਕਾਰ" ਤੋਂ ਹੀ ਦੋ ਉਹ ਪੋੜੀ ਦੇ ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਹੁਣ।

ਸੂਫੀਆਂ, ਭਗਤੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 15 ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 16 ਸਦੀ ਤੱਕ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਜੁੱਗ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵ ਅਦਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੋ ਰਹਿ. ਦਾ ਵੇਲਾ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸਦੀ ਵੇ। ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਮੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਵਹਦਤ ਭਾਉ ਤੋਂ ਹੀ (ਇੱਕ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ) ਦਾ ਬੀ ਜਮਨੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇ ਅੰਤ ਸਾਂਝ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਓ ਇਸ ਅੰਦਰ ਵਸੇ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਉੱਤੇ ਉਡਵੇਂ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੋ ਰਹਿ. ਕਲਾਮ ਧੀਮੋ ਲਹਿਜੇ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੂਫੀਆਨਾ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਅੰਗ ਨਾਲ ਪੁਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਹਦਤ ਅਲਵਜੂਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਇਨਸਾਨ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਨਾਮ ਨਿਹਾਦ ਆਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਭਰਵੀਂ ਤਨਕੀਦ ਦਾ ਕਲਾਮ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਨਕੀਦ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਲਮਾਂ ਦੀ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਚਾਹਤ, ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀ ਤੇ ਜਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਭਰਵੀਂ ਤਨਕੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁਣ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੋ ਰਹਿ. ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

(ਨਾਮ ਨਿਹਾਦ ਆਲਮਾਂ ਬਾਰੇ)

ਆਪ ਨਾ ਤਾਲਿਬ ਹਨ ਕਹੀਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲਿਬ ਕਰਦੇ ਹੋ
ਜਾਵਣ ਖੀਪਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀਪਾਂ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰਦੇ ਹੋ
ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਤਿਲਕਣ ਬਾਜ਼ੀ ਪੈਰ ਅਵਲੇ ਧਰਦੇ ਹੋ
ਉਹ ਸ਼ਰਮਿਦਾ ਹੋ ਸਨ ਬਾਹੂ, ਅੰਦਰ ਰੋਜ਼ ਹਸ਼ਰ ਦੇ ਹੋ

ਕੁੱਝ ਅਜਿਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਆਪ ਜੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਅੰਧਾ ਅਗੋਜੇ ਬੀਏ ਕਿਵ ਪਾ ਪਿਰ ਜਾਣੇ
ਆਪ ਸੇ ਮਤ ਹੋ ਛੀਏ ਕਿਉਂ ਰਾਹ ਪਛਾਣੇ
ਕਿਉਂ ਰਾਹ ਜਾਣੇ ਮੂਲ ਪਾਵਏ ਅੰਧ ਕੀ ਮਿੰਨਤ ਅਨਧਲੀ
ਬਣ ਨਾਮ ਹਰ ਕੇ ਕਛੁ ਨਾ ਸੁੱਝੇ ਅੰਧ ਬੋਡ ਵ ਹੁੰਦਲੀ

ਰਹਿਨੁਮਾ ਜੇ ਕਰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਵੇ ਗਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਰਾਹ ਵਿਖਾਵੇ ਗਾ। ਕੰਮ ਅਕਲੀ ਜਿਹੜਾ ਆਪੋ ਰਾਹ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਉਹਨੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਪੜਨਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਈ ਖਿਲਾਰੇ ਗਾ ਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੋ ਰਹਿ. ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਲਮਾਂ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਲਮ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਲਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਗਲੇ ਪੰ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਇਲਮ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਜਾਹਲ ਆਪਣੇ ਨਫ਼ਸ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ ਹੱਕ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੇ ਪਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਲਮ ਦੇਣ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਜਾਤ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਇੰਜ ਸਮਝੋ ਇਲਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਮਲ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਇਲਮ ਪਾਗਲ ਪੰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਲਮ ਤੇ ਆਲਮ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਤਕਮੀਲ ਕਰਦੇ ਨੇਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬੇ ਮਾਅਨੀ ਨੇਂ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਫ਼ਰਮਾਂਦੇ ਨੇਂ:

ਤਸਬੀਹ ਫਰੀ ਤੇ ਦਿਲ ਨਾ ਫਿਰਿਆ, ਕੀ ਲੈਣਾ ਤਸਬੀਹ ਫੜ ਕੇ ਹੋ

ਇਲਮ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅਦਬ ਨਾ ਸਿੱਖਿਆ, ਕੀ ਲੈਣਾ ਇਲਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੋ
ਚਿਲੇ ਕੱਟੇ ਤੇ ਕੁੱਲ ਨਾ ਖੱਟਿਆ, ਕੀ ਲੈਣਾ ਚਿਲੀਆਂ ਵੜ ਕੇ ਹੋ
ਜਾਗ ਬਿਨਾ ਦੁੱਧ ਜਿਮਦੇ ਨਾਰੀਂ ਬਾਹੂ, ਭਾਵੇਂ ਲਾਲ ਹੋਵਣ ਕੜਾਹ ਕੜਾਹ ਕੇ ਹੋ

ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਏ:
ਗਿਆਨ ਵੀਹੇਨੜਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ
ਭੁੱਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤ
ਮਖੱਟੂ ਹੋਏ ਕਹੀਏ ਕੰਨ ਪੜਾਏ
ਫ਼ਖਰ ਕਰੇ ਹੋਰ ਜਾਤ ਗਵਾਏ

(ਤਰਜਮਾ) ਇਲਮ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਣ ਗੀਤ ਤੇ ਨਾਅਤ ਗਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਪੈਸੇ ਲਈ ਭੁੱਖੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ਘੱਰ ਨੂੰ
ਅਪਣਾ ਘੱਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਨਿਖੱਟੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਨੇ
ਕਿ ਉਹ ਜੋਗੀ ਨੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਮ ਲਈ ਅਪਣੀ ਜਾਤ ਗਵਾਈ ਏ। ਪਰ ਇਹ ਸੱਭ ਝੂਠ ਏ।

ਵਾਹਦਾਨੀਤ ਬਾਰੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਏ:
ਜੋ ਦੱਮ ਗ਼ਾਫ਼ਲ ਸੋ ਦੱਮ ਕਾਫ਼ਰ ਸਾਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋ
ਸੁਣਿਆ ਸੁਖਨ ਗੀਤਾਂ ਭੁਲ ਅੰਬੀਂ, ਅਸਾਂ ਚਿੱਤ ਮੂਲਾ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਹੋ
ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਹਵਾਲੇ ਰੱਬ ਦੇ, ਅਸਾਂ ਐਸਾ ਇਸ਼ਕ ਕਮਾਇਆ ਹੋ
ਮਰਨ ਬੀਂ ਅੰਗੋ ਮਰ ਗਏ ਬਾਹੂ ਤਾਂ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਹੋ

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਕਲਾਮ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਾਹਦਾਨੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਦਰਸ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਇਸ
ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਹੁੰ ਬਹੁ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਕਲਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਏ।

ਆਪ ਜੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਏ:
ਕੁਫ਼ਰ ਗੋਸਟੇ ਕੁਫ਼ਰ ਇੰਟਰ ਪੰਤਿਆ ਦਲਸੀ
ਰਾਹ ਦੇਓਏ ਇਕ ਜਾਨੜ ਸੋਈ ਸਮਝਸੀ
ਸੱਭ ਦੁਨੀਆ ਸੁਜਾਨ ਸੱਚ ਸਮਾਈਏ
ਸਮਝੋ ਦਰ ਦਿਵਾਨ ਆਪ ਗਵਾਈਏ

(ਤਰਜਮਾ) ਅਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰਾਸਤੇ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਨਿਜਾਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਇਸ
ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੁਫ਼ਰ ਬੋਲਦਾ ਏ ਅਤੇ ਉਹ ਖ਼ਾਕ ਹੋ ਜਾਵੇ ਗਾ ਤੇ ਦੋਜ਼ਖ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਗਾ। ਇਹ
ਦੁਨੀਆ ਮੁਕੱਦਸ ਏ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰੱਬ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਅਪਣਾ ਆਪ ਗੁਆ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਰੱਬ
ਤਾਅਲਾ ਦੀ ਬਾਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਏ।

ਆਪਣੇ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੁਨੀਆ ਦਾਰ ਆਲਮ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਇੰਜ ਕਰਦੇ ਨੇ:
ਅੱਲਾਹ ਪੜ੍ਹੀਓ ਰਾਫ਼ਿਜ਼ ਹੋਵੀਓ ਨਾ ਗਿਆ ਹਜਾਬੋ ਪਰਦਾ ਹੋ
ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਆਲਮ ਫ਼ਾਜ਼ਲ ਹੋਵੀਓ ਤਾਲਿਬ ਹੋਵੀਓ ਜ਼ਰ ਦਾ ਹੋ
ਸੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜ਼ਾਲਮ ਨਫ਼ਸ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੋ
ਬਾਝ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਬਾਹੂ, ਇਹ ਜ਼ਾਲਮ ਚੋਰ ਅੰਦਰ ਦਾ ਹੋ

ਅਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਨੂੰ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੁਣ:
ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਗੱਡੀ ਲਾਈਏ
ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਭਰੀਏ ਸਾਬ
ਪੜ੍ਹੀਏ ਜੇ ਤੇ ਬਰਸ ਬਰਸ

ਪੜ੍ਹੀਏ ਜੇ ਤੇ ਸਾਸ
ਨਾਨਕ ਲਿਖੇ ਇਕ ਗੱਲ
ਹੋਰ ਹਾਉਮੈ ਚੱਖਣਾ ਚਾਖ

ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਾਣਿਜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਈ ਸ਼ਖਸੀਆਤ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਤੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੋਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੁਨੀਆ ਦਾਰੀ ਬੁਰੀ ਤੇ ਹੱਕ ਸ਼ਨਾਸੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਏ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਅਖਲਾਸ ਤੇ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਤੇ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਏ। ਦੋਵੋਂ ਈ ਲੋਭੀ ਤੇ ਮਤਲਬ ਪ੍ਰਸਤ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਆਖਦੇ ਨੋਂ ਤੇ ਦੋਵੋਂ ਈ ਆਖਰਤ ਵਿਚ ਨਿਜਾਤ ਦਾ ਮਿਆਰ ਸਿਰਫ਼ ਔਰ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੇ ਨੋਂ।

ਜੇ ਦੋਵਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗ਼ੋਰ ਵ ਫਿਕਰ ਤੋਂ ਤਹਿਕੀਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਹਰ ਗਜ਼ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਅਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਅਮਲ ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਤਰਕ ਹੁੰਦੇ ਨੋਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਇਕੋ ਪੰ ਵਿਚ ਨਾ ਦੇਣ ਕੁਕਾਵਟ ਬੋਦਾ ਏ ਨਾ ਜ਼ਮਾਨਾ, ਨਾ ਰੰਗ ਨਸਲ ਰਾਹ ਦਾ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਈ ਇਲਾਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਸੱਵੁਫ਼, ਨਸਲਾਂ, ਇਲਾਕਿਆਂ, ਇਲਮਾਂ ਤੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਕਤਾਬੀਆਤ

- 1 "ਇਨਸਾਨ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ" ਡਾਕਟਰ ਅਮਜਦ ਅਲੀ ਭੱਟੀ
- 2 "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤ ਮਾਲਾ," ਗਿਆਨੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ
- 3 "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵ ਕਲਾ" ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ

